

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин

Кафедра історії України і методики викладання історії

**ДИПЛОМНА РОБОТА НА ЗДОБУТТЯ ПЕРШОГО
(БАКАЛАВРСЬКОГО) РІВНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ**

на тему:

**«Іноземні джерела з вивчення Гетьманщини
(XVII–XVIII ст.) на уроках історії України»**

Студент 4 курсу, групи СОІ-41
напряму підготовки (спеціальності)
014 «Середня освіта (Історія)»

Кіт Павло Вікторович

Керівник:

кандидат історичних наук, доцент

Королько Андрій Зіновійович

Рецензент:

доцент

Сигидин Михайло Васильович

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Аналіз стану використання іноземних джерел для вивчення історії Гетьманщини у 8 класі	8
1.1. Іноземні джерела як вагома складова навчання історії у школі.....	8
1.2. Іноземні джерела як компонент шкільного підручника з історії.....	13
1.3. Використання іноземних джерел на уроках історії як засіб формування критичного мислення учнів.....	17
РОЗДІЛ 2. Гетьманщина очима іноземців	23
2.1. Мемуари.....	23
2.2. Згадки у європейських періодичних виданнях.....	31
2.3. Наукові праці.....	45
РОЗДІЛ 3. Розробки уроків по вивченню Гетьманщини з використанням іноземних джерел	53
3.1. Теоретичні аспекти розробки планів-конспектів уроків з використанням іноземних джерел.....	53
3.2. Розробки дидактичних вправ та ігор з використанням свідчень іноземців для вивчення історії Гетьманщини у 8 класі.....	57
ВИСНОВКИ	64
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	68
ДОДАТКИ	79

ВСТУП

Актуальність теми. Джерела з історії України мають не лише вітчизняне, тобто локальне походження. В першу чергу, це стосується і тих джерельних нашарувань, котрі створювались іноземцями в той чи інший період життєпису нашої землі. Мемуари, хроніки, мандрівні щоденники, польові діаріуші з місць батальних сцен чи скажімо повноцінні перші спроби наукового огляду подій довкола України періоду Гетьманщини XVII – XVIII ст. – це і є основний джерельний масив для дослідника в розрізі згаданих хронологічних меж. Зараз все більше і більше оцифровуються матеріали закордонних архівів, готуються нові джерелознавчі дослідження та віднаходяться раніше втрачені документи. Т. Ковалець, О. Середа, Т. Таїрова-Яковлева, Т. Чухліб та низка інших істориків козацької доби все більше і більше публікують раніше невідомі джерела у рукописному виді, котрі є цінними і для подальших досліджень.

Однак не треба забувати, що джерелознавча база має цінність не лише для вищої школи, але й середньої. Тому, для кращого осмислення подій, ситуацій, фактів та явищ і особливо в роботі над розвінчуванням міфів довкола Гетьманщини в XVII – XVIII ст. допоможуть саме іноземні джерела з історії України досліджуваного періоду. Їхня особлива цінність – це по-справжньому незалежна оцінка зі слів очевидців чи аналіз тогочасної періодики та щоденників, які створювалися в час буремних подій XVII – XVIII ст. Будучи позбавлені заангажованості та суб'єктивності з боку співвітчизників з приводу подій чи особистостей, дані джерела іноземного походження отримують особливе значення для нинішнього історика, вчителя історії, який працює зі школярами на уроках історії України у 8 класі.

Актуальність обраної нами теми підсилюється тим, що зараз в історіографії немає окремого комплексного аналітично-методичного доробку, котрий був би присвяченим проблемам використання іноземної джерельної бази про Гетьманщину в XVII – XVIII ст. на уроках з історії України у 8 класі.

Об'єктом дослідження є іноземний джерельний матеріал щодо висвітлення історії Гетьманщини в XVII – XVIII ст.

Предметом дослідження способи та методи використання іноземних джерел з історії Гетьманщини в XVII – XVIII ст. на уроках історії у 8 класі.

Мета дипломної роботи охарактеризувати основу джерельної бази про історію Гетьманщини очима іноземців в XVII – XVIII ст. та способи її використання в навчальному процесі в школі. Для реалізації мети необхідно виконати такі **завдання**:

- проаналізувати стан програмного забезпечення і методики залучення іноземних джерел на уроках історії по вивченню Гетьманщини;
- показати Гетьманщину XVII – XVIII ст. очима іноземців (мемуари, газетна періодика, наукові праці);
- розкрити теоретичні аспекти розробки планів-конспектів уроків з використанням іноземних джерел;
- охарактеризувати розробки дидактичних вправ та ігор з використанням свідчень іноземців для вивчення історії Гетьманщини у 8 класі.

Хронологічні рамки визначаються 1600 – 2022 рр. Верхня межа простягається через два століття – 1600–1800 рр. – характеризується створенням очевидцями чи історіографами вказаного часу періодичного і мемуарно-хронікального жанру джерел з історії Гетьманщини. Нижня межа – 1801–2022 рр. характерна створенням історіографічної бази, де аналізувались джерельні нашарування досліджуваного нами часу, так і методичних розробок щодо використання джерел з історії України у 8-класі.

Географічні межі становлять межі сучасних кордонів держави Україна.

Огляд джерел та літератури. Основний масив первинних джерел становлять праці іноземних авторів, в яких містяться свідчення про стан ранньомодерної Української держави, діяльність гетьманів та погляди самих авторів на ці події. До таких праць можемо віднести книгу Павла Алеппського «Подорож патріарха Макарія» [4], щоденник воєводи корони польської Якуба Собеського [22], мемуари посла Венеційської Республіки Альберта Віміна [103],

члена шведського посольства Конрада Якоба Гільдебрандта [12], учасника походу Яна II Казимира на лівобережжя Антуана-Шарль де Грамона [11], посла семигородського Франца Шебеші [21], французького дипломата Жана Балюза [103], німецького дипломата і політика Йоганна Корба [15], французького посла П'єра Шаню [16], графа Карла Піпера [66], капітана Джеймса Джефрейса [2], Нордберга [19], французького військового та політичного діяча Віктора-Франсуа де Брольї [10], російського посла Григорія Кунакова [3], турецького богослова та державного діяча Евлія Челебі [5], праці Вольтера [23; 24] та інших.

Не менш важливими для опрацювання є й іноземні періодичні видання такі як «The London Gazette» («Лондонська газета») [32–39], «Gazette de France» («Вісник Франції») [30], «Le Mercure Anglais» («Британський Меркурій») [81], «The Moderate Intelligencer» («Помірний Інтелігент») [51], «Muse historique...» («Історична муза») [29], «Lettres Historique» («Історичні листи») [61], «Mercure Historique et Politique» («Історико-політичний Меркурій») [70], «Daily Courant» («Дейлі курант») [25], «Theatrum Europaeum» («Європейський театр») (див. додаток Д та Е), [40; 41] та інші.

Для правильного методичного впровадження іноземних джерел на уроках з історії автором було задіяно сучасне українське освітнє законодавство та державну концепцію Нової Української школи [43], а також напрацювання українських та зарубіжних методистів з цього питання. Основні з них це П. Мороз [64; 65], О. Пометун [67; 68; 95; 96], О. Ткаченко [74], О. Удод [75], В. Мисан [62; 63; 90], Л. Задорожна [104], А. Вагин [87], М. Баррічеллі [80].

Історіографію досліджуваної проблеми можна поділити на три групи: українська діаспорна, радянська та сучасна українська. Серед робіт, що висвітлюють іноземні джерела про Гетьманщину, найбільше виділяються праці таких авторів як І. Борщак [48; 81; 82], П. Брицький [49], В. Січинський [70], Т. Таїрова-Яковлева [72], Т. Чухліб [78; 79], С. Павленко [66], Д. Дорошенко [83].

Наведені енциклопедичні видання представляють з себе короткі відомості про описаних в роботі іноземних авторів та їхні праці. Головною їх особливістю є

стислий та систематизований матеріал для кращого розуміння хто є автором того, чи іншого джерела [101-103].

Методологічну основу роботи складають принципи історизму, всебічності, об'єктивності, системності, узагальнення та порівняння. У роботі використані загальні та спеціальні методи. Реалізація поставлених завдань забезпечена врахуванням міждисциплінарної специфіки дослідження. Із загальнонаукових застосовано методи аналізу, синтезу, індукції, а також порівняльний, логіко-лінгвістичний та описовий.

Наукова новизна роботи зумовлена поставленими завданнями та результатами їх розв'язання. У роботі:

вперше:

– проведено комплексний аналіз іноземних джерел щодо історії Гетьманщини в XVII – XVIII ст.;

– детально досліджено сучасний стан використання іноземних джерел на уроках історії України в 8 класі;

– наведено можливості застосування джерельного матеріалу за досліджений нами в період в навчальному процесі в школі, зокрема на уроках історії у 8 класі;

удосконалено:

– методику застосування джерельних матеріалів на уроках історії.

Практичне значення отриманих результатів даної дипломної роботи полягає в тому, що її узагальнення і висновки можуть бути використані у науково-дослідницькій, начальній і культурно-просвітницькій сферах. Зібраний фактологічний матеріал та науково-теоретичні узагальнення можуть слугувати для подальшого поглиблення аналізу даного дослідження.

Апробація результатів дослідження. Основні положення були апробовані під час проведення Всеукраїнського круглого столу «Соборність України: студентський погляд на історичні та актуальні проблеми» (м. Київ, 22 січня 2021 р.) (див. додаток З), Всеукраїнської наукової студентської конференції «Україна соборна: крізь призму гуманітарних досліджень» (м. Черкаси, 19–20 жовтня 2021 р.) (див. додаток И), щорічній звітно-науковій конференції професорсько-

викладацького складу, аспірантів і студентів Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (9 квітня 2022 р.), у блозі автора на платформах «Tik-Tok» (див. додаток Г), «YouTube» та сайті «Український Архівник» (ukr-archive.org).

Публікації. Основні положення щодо обраної автором проблематики було викладено в одній публікації [53]. (див. додаток А)

Структура роботи обумовлена її метою та завданнями. Вона побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається зі вступу, трьох розділів, поділених на вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел та 13 додатків. Обсяг основного тексту становить 67 сторінок. Загальний обсяг роботи – 116 сторінок.

РОЗДІЛ 1

Аналіз стану використання іноземних джерел для вивчення історії Гетьманщини у 8 класі

1.1. Іноземні джерела як вагома складова навчання історії у школі

Писемні джерела стали основою вивчення історії у педагогічній думці ще у другій половині ХХ ст., коли були створені нові базові основи навчання історії. У європейській історичній школі з'являється новий тип навчальної літератури, котрий був не схожий на класичний підручник тим, що в ньому був відсутній авторський текст. Замість нього тут містилися виключно фрагментами писемних джерел та завдання до них. Безперечно, поява таких книг призвела до переходу від вивчення авторських інтерпретацій до дослідження учнями першоджерел і формування власної думки щодо історичних подій, явищ, процесів, тощо.

Початок використання писемних джерел у шкільному навчанні в Російській імперії сягає 60-х рр. ХІХ ст. Зокрема, це стало можливим з пропозиції російського історика М. Стасюлевича працювати з хрестоматіями не використовуючи підручники. Даний метод дістав назву «реальний». Свій метод він обґрунтовував тим, що навіть хороший підручник – не що інше, як хороший переказ, догма, обов'язкова для засвоєння. М. Стасюлевич вважав, що той «хто прочитав Тацита, Ейнхарда, Фруассара, краще розуміється в історії, більш історично освічений, ніж той, хто вивчив увесь підручник історії» [71, с. 9].

На початку ХХ ст. «реальний метод» був розвинутий в «лабораторному» методі. Творцями і популяризаторами якого були С. Фарфоровський, М. Рожков та ін. С. Фарфоровський стверджував, що в умовах лабораторного способу дослідження учні працюють більше, ніж на звичайних уроках. Робота в класі більш жвава, вона активніше привертає до себе увагу, ніж набридливий, одноманітний, неактивний, догматичний переказ, що втомлює однотонністю та безуспішними підсумками [98, с. 2].

Також, у цьому контексті слід згадати ще один метод роботи з історичним джерелом, який був запропонований Я. Кулжинським. Він відрізнявся від

лабораторного методу, який передбачав самостійну роботу школярів з історичними документами, ілюстраціями та науковою літературою. Метод документування був заснований на використанні спеціально відібраних письмових джерел для обґрунтування тексту підручника [95, ст. 105].

Ми вважаємо, що головною метою навчання історії в школі має бути залучення учнів до процесу дослідження минулого, а метою громадянського виховання – залучення до життя суспільства. Щоб досягти цього, потрібно надати молоді інструменти для пізнання минулого і сьогодення, а отже, перш за все, вміння читати джерела. Вони мають величезний вплив на інтерес учнів як до минулого, так і до сьогодення, оскільки є реальними й особистими. Завдяки джерелам історія набуває людського виміру, втягуючи у світ людських емоцій, почуттів, цінностей, сподівань і страхів. Фактично, мета вчителя полягає у допомозі школярам в легкій формі подолати той шлях, який долає вчений. Тому на сьогоднішній день історичне джерело є важливим компонентом уроку.

В дослідженні Петра та Ірини Мороз було проведено анкетування, у якому взяло участь 172 вчителів історії з різних областей України. Одне з питань в анкеті мало з'ясувати, як респонденти регулярно використовують письмові джерела на уроках. За результатами опитування 20,6% вчителів на кожному уроці користуються історичними джерелами; 66,9% – достатньо, в рамках навчальної програми і змісту підручника; 8,8% – менше, ніж вимагає навчальна програма, 2,2% – мають труднощі в організації роботи учнів із першоджерелами, тому стараються її оминати. Також більшість опитаних (60,3%) зазначили, що мають достатній рівень володіння методикою використання історичних джерел на уроках історії (див. додаток I) [65, ст. 146-147].

Цінність іноземних джерел для вивчення історії полягає у тому, що у більшості випадках вони не є заангажованими та не піддавалися царській цензурі, як це було в Російській Імперії. Особливо це стосується мемуарів, особистого листування та спогадів подорожуючих. В таких документах автори, що описували певну подію, явище чи особу, здебільшого, робили це з точки зору власного світосприйняття та розуміння, а не насаджених владою догм. Не зважаючи на це,

не слід забувати про аналіз історичного джерела та правилами його опрацювання.

Основні з них:

1. Хто є автором документа? Що можна сказати про його соціальне становище, позицію? Він учасник описаних подій? Чиї інтереси він захищає?
2. Коли написано джерело? Як це впливає з його змісту?
3. Де відбуваються події, зазначені в джерелі? Як це впливає з його змісту?
4. Які факти є в документі? Яку інформацію це дає нам? Які висновки можна зробити?
5. Для кого і з якою метою був підготовлений цей документ?
6. Чого не було сказано? Як це пов'язано з іншими джерелами?
7. Ступінь нашої довіри до нього.
8. Значення документу [77, с. 331].

Для багатьох учнів історія постає як низка фактів, дат і подій, описаних у підручнику. Приступаючи до вивчення джерел, вони бачать, що автор підручника робить якісь узагальнення, інтерпретує історичні повідомлення, представляє якусь точку зору. На цьому етапі школярі торкаються двох основних проблем, пов'язаних із спілкуванням з джерелами: всі виклади реальності відображають особисті, соціальні, політичні чи економічні інтереси авторів; власний досвід і упередження неминуче привносяться в читання минувшини.

Навичка, що розвивається під час такої роботи, – це вміння сприймати, добувати та збирати інформацію з різних видів джерел. Звички та погляди, набуті під час спілкування з історичними джерелами, корисні передусім у сучасному суспільстві, де політики та бюрократи намагаються маніпулювати дорослими та підлітками через засоби масової інформації. Володіння вищезгаданими навичками має бути сферою діяльності не лише професійних істориків, а й усіх членів суспільства. Вміння оцінювати та критикувати інформацію, яка доходить до нас, є основою збереження свободи громадянського суспільства [73, с. 4].

Таким чином, працюючи з іноземними джерелами, учні розвивають такі навички, як: пошук, збір і вибір джерел; самостійне вилучення необхідної

інформації з джерел; виявляти упередженість у джерелах, порівнювати інформацію з різних джерел, відокремлювати думки від фактів тощо; критичний підхід до різних джерел інформації [73, с. 11-13].

Іноземні джерела, як і будь-які інші документи, в ході вивчення історії реалізують такі основні функції: ілюстративно-інформативна (є на репродуктивному рівні сприйняття інформації, яку несе з собою першоджерело); пізнавально-розвивальна (на основі історичного джерела здійснюються завдання на розвиток процесів мислення шляхом пошуково-дослідницької діяльності); практично узагальнююча (дає можливість перевірити рівень сформованості умінь і навичок, набутих учнями в процесі навчання через виконання практичних завдань); ціннісно-смілова (забезпечує досвід емоційно-ціннісних стосунків) [57, с. 41].

Незважаючи на те, що іноземні джерела є корисними для заохочення учнів вивчати минуле та формують у них історичне мислення, в оригіналі вони є іншомовними та, здебільшого, написані застарілою граматиною. Це може стати проблемою навіть для професійних істориків, не кажучи вже про школярів. Адаптація різноманітних історичних документів для використання на уроках історії надає учням доступ до розуміння важливих моментів в тексті при його читанні та осмисленні.

Адаптація документів для класу включає використання уривків, корисних фрагментів та чітко поданої інформації. Це означає редагування документу для читачів, які не мають досвіду, та їхнє скорочення, шляхом вибору чіткіших та більш цілеспрямованих частин тексту. Адаптації можуть також включати спрощення синтаксису та словникового запасу, узагальнення пунктуації та орфографії, скорочення неістотних уривків та спрямування уваги на ключові компоненти документа.

Для адаптації таких джерел, насамперед, потрібно відібрати ті, які мають відношення до історичного питання або теми що вивчається. Потрібно обдумати, яку інформацію учні можуть отримати від документа? Чи спробують вони розгадати історичну загадку до нього, або підтвердити його правдивість іншим

джерелом? Чи дозволить він занурюватися глибше в конкретну тему? Необхідно написати фокусне запитання до уроку та документу [96, с. 51-52].

Також слід переконатися, що джерело документа зрозуміле. Вкажіть джерело документа: певний архів, електронний ресурс або книга, коли, де, ким і для кого джерело було створене. Створіть головну нотатку, яка містить довідкову інформацію та навіть короткий зміст джерела. Це допомагає учням зосередитися на тому, що вони читають, використовуючи базові знання.

Сфокусуйте на головному. Хоча деякі документи можуть здатися занадто важливими для редагування, пам'ятайте, що занадто довгі уривки можуть послабити уважність прочитання джерела. Розумне цитування робить будь-який документ більш зрозумілим і доступним.

Подумайте про спрощення документа. Це може включати модифікації, які слід використовувати помірно й обережно: вирізання заплутаних або несуттєвих фрази, щоб зробити джерело коротшим та легшими для виконання; заміна складних слів легшими синонімами; корегування неправильних розділових знаків, великих літер або орфографії [96, с. 50-51].

Кожна адаптація є компромісом, тому, якщо слід подумати, чи потрібна конкретна адаптація учням для прочитання, розуміння та аналізу документа. При демонстрації історичного джерела важливим також є його оформлення. Тут можна використати такі методи як стислість, яка дозволяють зробити документ зрозумілішим, використання великого шрифту, достатній простір на сторінці, використання курсиву, або жирного шрифту для позначення ключових слів, складення короткого опису про джерело [96, с. 51].

Отже, іноземні джерела є надзвичайно важливим компонентом уроку історії, як для самостійної, так і для групової, або парної роботи учнів. Торкаючись періоду Гетьманщини, ми вважаємо, що не можна ігнорувати такий великий пласт писемного та візуального історичного надбання. Не слід також забувати, що метою вчителя, особливо на початку роботи учнів з джерелом, є максимальна адаптація їх для використання у шкільному курсі з історії України.

1.2. Іноземні джерела як компонент шкільного підручника з історії

Як вже було згадано процес впровадження історичних джерел на уроках історії та їхнє проникання в шкільні підручники у Російській імперії розпочався ще в другій половині XIX ст. В часи Української революції 1917–1920 рр., був започаткований процес становлення національної школи. В цей період було створено двадцять підручників з історії України. Найбільшу увагу привертає книга Н. Григор'єва-Нашого «Історія України в народних думках та піснях» (1918 р.). За своєю будовою, зібраним матеріалом та оформленням даний підручник є унікальним. Її основу складають народні пісні, думи, балади, легенди, тощо. О. Удод вважає, що такий підхід є цінним, оскільки історія народу фактично передається з покоління в покоління. Таку історію не можливо переробити, сфальсифікувати, зробити політизованою. Задовільнити примхи політичної еліти можна перекручуючи офіційну історіографію, залежну від держави історичну науку. Тут-же автор звертається до народної історії, в цьому й полягає її цінність [75, с. 12].

З приходом більшовицького режиму та його «вкорінення» на території України, від кінця 1930-х рр., за характеристикою О. Вагіна, започатковується доба, коли історичні джерела були майже повністю вилучено зі шкільних підручників історії. Характерним є те, що за період від 1934 р. до 1956 р. жодного збірника історичних документів не було видано, який би був призначений для самостійної роботи в класі [87, с. 277].

Зміни відбулися тільки наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. Саме тоді було здійснено видання нових радянських підручників з історії, які містили історичні джерела. Оскільки документи було включено до підручників, роботу з ними стали витлумачувати як складову частину уроку. Оскільки документи стали невід'ємною частиною підручника, робота з ними стала однією з частин уроку. Та все ж використання іноземного джерела в таких підручниках було скоріше винятком.

Після розпаду СРСР на території колишніх пострадянських республік починають формуватися національні системи освіти. Цей процес не оминув й

український простір. На сьогоднішній день в українській освіті відбуваються кардинальні зміни. Одним з проявів таких змін стало запровадження європейського досвіду та впровадження в практику навчання історії джерел різного типу і створення на цій основі шкільних підручників нового покоління.

Виступаючи за оновлення та оптимізацію підручника з історії, В. Мисан вважає, що повинні перебороти його суб'єктивізм, за допомогою зменшення кількості авторського тексту та переходом до вивчення різних типів історичних джерел. Учні мають не вчити історію, а опрацьовуючи упізнавати її. Це значно цікавіше і корисніше. Щоб це реалізувати слід не просто дочекатися, а дорости. Ми поки лишень на шляху до такої якості. Втім найважливіше те, що початковий вчинок зроблено, що ми вже стали на такому шляху вивчення історії. Крім того, він зазначає, що ще упродовж 2003–2008 рр. в Україні було започатковано новітню течію в формуванні підручників, в основі якої лежить домінування в навчальному змісті не авторського тексту, а писемних джерел [62, с. 52-56].

Головне наповнення навчального підручника демонструє логічне викладення матеріалу по певній темі з застосуванням невеликої кількості фактів. Як правило історичні документи містяться у додатковому тексті підручника. О. Пометун вважає, що впровадження документів трансформувало підручники на активніше знаряддя пізнання [68, с. 149].

Практично кожен підручник історії містить такі елементи, як «історичний документ», «історичне джерело», «документ», «свідчення очевидців» та інші. Усі ці розділи представлені в кінці посібника та містять навчальний матеріал у вигляді запитань і завдань, більшість з яких призначені для відтворення інформації чи ілюстрації певних історичних подій. Такий підхід не тільки не викликають зацікавлення історією, а й завзято стримують її. Крім того, сучасні посібники перенасичені навчальним матеріалом. Це означає, що учителі і школярі, не встигають розпочати роботу з історичними джерелами в класі. У багатьох випадках вони можуть швидко розглянути один або кілька документів, щоб уточнити, ілюструвати певні факти. Грунтовний аналіз джерел та їх дослідження вимагає часу.

Впроваджуючи історичні джерела автори підручників забезпечують альтернативність та багатоаспектність підходів до історичних фактів і явищ [68 с. 150]. Як зауважує Л. Алексашкіна, додавання до загального тексту підручника різних історичних джерел, впливає на розуміння учнями інформації, що міститься в основному тексті. Таке ставлення до формування підручника продукує творення у них власних переконань та суджень, деталізує уявлення про матеріал, що вивчається. Паралельно з тим, такий прийом збільшує пізнавальні характеристики основного тексту і забезпечує відокремлення написаного в підручнику в дидактичному плані на провідне та допоміжне [45, с. 56–57]. У таких підручниках навчальний матеріал викладено на основі багатоперспективності та з застосуванням різних історичних джерел: указів, мемуарів, особистих листувань, періодичних видань і т. д.

Те саме стосується іноземних джерел з вивчення Гетьманщини. Для прикладу проаналізуємо кілька параграфів з підручника «Історія України. 8 клас» авторства В.С. Власова, О.С. Панаріна, Ю.А. Топольницької [88], в 17 параграфі «Военно-політичні події Національно-визвольної війни 1650–1653 рр.» [88, с. 118-124] цитується трактат польського вельможі 1672 р. та лист дипломата Королівства Польського Войцеха М'ясковського 1651 р. У 19 параграфі «Українсько-московський договір 1654 р. Военно-політичні події 1654–1657 рр.» [88, с. 132-139] використовується цитата зі звіту боярина В. Бутурліна московському цареві Олексію Михайловичу про рішення Переяславської ради 1654 р. та застереження Польського посла М. Станіславського до трансильванського князя Дьордя II Ракоці.

Найкрасномовніше показує важливість використання джерел практичні завдання в підручнику. В 20 параграфі «Історичні джерела про Богдана Хмельницького як політика й людину» [88, с. 140-143] є іноземні цитати з «Реляції про походження та звичаї козаків» А. Віміна 1650 р., з записів Павла Алеппського. 1654 р. та з щоденника В. М'ясковського, члена посольства від польського уряду до Б. Хмельницького. 1649 р.

Проаналізувавши й інші популярні підручники для 8-го класу, можна скласти невелику таблицю, що до використання у них іноземних джерел при вивченні тем, котрі стосуються Гетьманщини (див. додаток Б).

В усіх проаналізованих підручниках присутня певна кількість писемних джерел для опрацювання учнями на уроках. Можемо також помітити, що серед цитувань історичних текстів та досліджень істориків, значну частку займають іноземні першоджерела. Найменша кількість таких джерел що до одного параграфа у підручнику «Історія України» О. Гісема для 8 класу [89]. Невиправдано малою є також кількість документів у підручнику «Історія України» для 8 класу (авт. Щупак І. Я., Черкас Б. В., Бурлака О. В., Власова Н. С., Галушко К. Ю., Кронгауз В. О., Піскарьова І. О., Секиринський Д. О.). На нашу думку, в усіх підручниках, окрім підручника «Історія України» підручник для 8 класу (авт. Власов В. С., Панарін О. Є., Топольницька Ю. А.), кількість джерел є недостатньою. О. Пометун, зазначає, що навчальний матеріал має містити 1–2 документи на кожен підпункт в параграфі [68, с. 152].

В проаналізованих вище підручниках усі писемні джерела вкладені в контекст авторського тексту, підсилюючи та обґрунтовуючи його, або у кінці підпунктів. У підручнику В. Власова для активізації пізнавальної діяльності учнів подано історичне джерело практично до кожного параграфа. У цьому підручнику автор застосовує досить багато фрагментів першоджерел у тестових завданнях для перевірки знань та практичних завданнях до теми. Тут школярам пропонується проаналізувати події чи явища, про які йдеться у фрагменті історичного джерела, оцінити його історичне значення, охарактеризувати про кого чи про яку подію йде мова у тексті [88].

Особливе місце у переліку сучасної навчальної літератури займають підручники, що гуртуються на засадах багатоперспективності (висвітлення багатьох поглядів на історичний процес) із застосуванням різноманітних текстових джерел: записів, особистого листування, щоденників, періодичних видань, свідчень очевидців та істориків; візуальних джерел: картин, карикатур, замальовок, плакатів, фотографій, тощо. Такі посібники передбачають

індивідуальні та групові форми навчання, звертають особливу увагу на пізнавальну діяльність, творчі завдання, розвиток критичного мислення тощо.

Прикладом такого підручника можна назвати «Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900–1939 роках», укладений в рамках проєкту «Нову історію – в нову добу». Хоча ця книга не є об'єктом нашого дослідження, розкриваючи дане питання вважаємо потрібним звернути на неї увагу. Головною особливістю таких підручників є відсутність авторського тексту [90].

Оскільки данні підручники гуртуються на основі інформаційних джерел, то в процесі вивчення історії має перевагу дослідницька робота з різними типами джерел, які відображають історичні факти та інтерпретації. В даному випадку завдання до цих джерел виступають у ролі об'єкту на основі якого учні «створять» власний авторський текст.

Отже, як свідчить проведений нами аналіз підручників з історії України за 8 клас, автори досить рідко задумуються про значення використання іноземних свідчень у висвітленні історії Гетьманщини. Попри це, серед підручників, які містять найбільше джерельних матеріалів, виділяється посібник Власова В.С. На нашу ж думку, як і на думку частини українських методистів, використання таких джерел стає основою для дослідницької роботи учнів, розвиває у них критичне мислення, спрямовує на самостійну роботу з обґрунтування авторського тексту.

1.3. Використання іноземних джерел на уроках історії як засіб формування критичного мислення учнів

Мислити критично – це не дар чи талант, а вміння (яке може стати звичкою). Воно складається з низки компетенцій, які можна набути, розвинути або втратити. Можна сказати, що критичне мислення – це сукупність інтелектуальної діяльності, яку ми робимо, зв'язуючись з певною інформацією та передаючи її далі. Це не проста модель, що складається з кількох елементів, які, в свою чергу, поділяються на чітко визначені кроки. З чого складатиметься процес критичного мислення в тій чи іншій ситуації, залежить від компетенцій та досвіду особистості.

Сьогоднішній етап розвитку демократичних засад в українському суспільстві та формування власне громадянського суспільства в Україні вимагає всілякого сприяння для вироблення в населення вміння критично мислити, самостійно та об'єктивно оцінювати будь-які явища, процеси, події. Тому зараз насущною є проблема розвитку критичного мислення, особливо в підлітків. Соціальні перетворення та сучасні досягнення науки і практики створюють високі вимоги до самостійного, продуктивного, творчого мислення [94, с. 4].

Формування вміння критично мислити є однією з першочергових завдань Нової української школи. Вперше термін «критичне мислення» можемо побачити в Концепції НУШ, де зазначено, що «найбільш успішними на ринку праці в найближчій перспективі будуть фахівці, які вміють, серед іншого, критично мислити. Але українська школа не готує до цього» [43, с. 4]. Та поміж формулюванням наскрізних умінь, котрі з основними компетентностями «створюють «канву», яка є основою для успішної самореалізації учня – як особистості, громадянина і фахівця» [43, с. 14].

Важливим періодом для розвитку критичного мислення дитини є підлітковий вік. В учнів відбувається поглиблення розуміння предметів та явищ, які їх оточують, що проявляється в формуванні у них складніших абстрактних понять. Конкретно-понятійне мислення перетворюється в абстрактно-понятійне. Засвоюючи більшу кількість фактів та розширюючи зміст своїх знань поняття учнів стають диференційованими. Уміння з розумінням читати, сприймати й аналізувати причинно-наслідкові зв'язки надзвичайно важливе і визначає успішність навчання учнів. Це вміння повинен сформував урок історії.

Запропонований інструмент критичного мислення (логічна гілка) дає можливість візуалізувати причинно-наслідкових зв'язків (навіть складних), полегшує розрізнення причини і ефект, а також передбачення більш-менш віддалених наслідків поточних дій.

Зрештою, історичні джерела – це ті засоби передачі, з яких можна отримати знання про минуле за допомогою методичних процедур. Вони з'являються у специфічних формах (включаючи письмові, репрезентаційні, усні джерела), а їхнє

використання потребує адекватної історичної контекстуалізації та критики джерел, відповідних жанру. Методично контрольовані результати джерелознавчої критики з різних джерел зрештою служать доказом для історичних інтерпретацій [60].

Німецький професор дидактики історії та публічної історії Мікеле Баррічеллі бачить найвищий і найвимогливіший рівень роботи учнів в аналізі розповіді з використанням історичних джерел. Мета тут полягає в тому, щоб зрозуміти й поставити під сумнів існуючі інтерпретації та історії в їхній глибинній структурі. М. Баррічеллі називає це «критеріальною деконструкцією «закінчених» історій» [80, s. 120].

Учні розглядають текст як такий, не втрачаючи з поля зору історичні факти, про які йдеться. Вони запитують про основні моменти презентації, відповідні інтерпретації, а отже, і думку автора, вони ставлять під сумнів його вибір матеріалів і його метод роботи, щоб сформулювати власне судження про достовірність, наративну обґрунтованість його викладу. Така «деконструкція» може бути здійснена лише за наявності відповідних базових знань, щоб загально зрозуміти зміст інформації та наміри репрезентації. Наочним прикладом такого аналізу може бути порівняння різних суджень очевидців, або істориків що до певної події. Учні порівнюють дві чи більше позицій, спочатку з'ясовують суттєві відмінності, а потім приймають для себе рішення щодо того, в яку позицію вони вірять більше. У розумінні вченого, це має відбуватися не тільки на рівні, пов'язаному з суто змістом; на додаток до аргументів «за» і «проти», учні повинні також враховувати світоглядні погляди очевидців, або методи роботи істориків. Наприклад, визначити, чи не знехтували вони певними фактами для своїх інтерпретацій, чи надавали певному історичному джерелу більше значення, ніж іншому і т. д. [96, с. 125].

На більш простому рівні учні середньої школи цілком можуть дійти висновку, що твердження, засноване на мемуарах, слід розглядати як більш проблематичне, ніж позицію, засновану на різних типах джерел і точок зору. Мета

вчителя, під час роботи з історичними текстами, зробити так, щоб учні самі ставили питання про достовірність джерела та його правдивість.

Одним з методів розвитку критичного мислення, перевірки пам'яті й уваги при аналізі історичного джерела є використання текстів з помилками та пропусками (Прийом «Закрий вікно», «Дірявий текст», «Допиши історію»). Такі тексти складаються так, щоб можна було легко визначити, про яку саме подію йдеться. Помилки тут можуть бути у значних явищах, добре відомих, а також неточності, що стосуються дрібних фактів [59, с. 142].

Текст з пропусками запропонував використати психолог Петро Гальперін у середині 1970-х рр. Цей метод є основою прийому «Закрий вікно». Основними «плюсами» прийому є те, що він вчить орієнтуватися у змісті тексту та розуміти його зміст і знаходити у тексті потрібну інформацію. Прийом поєднує в собі елементи гри та дослідження, це дозволяє підвищити інтерес до питання, що вивчається, представити його в незвичайній формі, вчить аналізувати інформацію, вибирати потрібну. Методика роботи може бути різною: самостійна індивідуальна робота, робота під керівництвом вчителя (робота в парах, групах).

Прийом можна використовувати: при вивченні нової теми (вивчивши матеріал параграфа, закрийте вікна – вставте пропущені слова; як варіант самостійного добування знань); при контролі знань – використовувати як перевірку з вивченої теми; на етапі закріплення вивченого матеріалу; в якості домашнього завдання.

Якщо тексти розробляються по одному параграфу, для вивчення нової теми, робочий лист повинен містити від десяти до двадцяти пропусків для глибокого занурення у матеріал параграфа. Можна запропонувати текст у цілому розділі, якщо необхідно провести контроль знань по темі [58, с. 44].

Така робота дуже ефективна в групах. Учні допомагають одне одному засвоювати матеріал, діляться думками, ідеями, щось один одному підказують, доводять, спростовують, вчаться взаємодіяти. Прийом універсальний та використовується в 5–9 класах. Прикладом прийому «Закрий вікно!» в контексті використання іноземних джерел для розвитку критичного мислення в учнів, під

час вивчення історії Гетьманщини, може послужити його впровадження в завдання з описом зовнішності та характеру Б. Хмельницького з подальшим порівнянням та аналізом тексту (див додаток І)

Щоб прийом був ефективним, текст повинен: відповідати джерелам інформації, які використовувалися при вивченні матеріалу; питання має трактуватися однозначно, кількох варіантів відповіді не повинно бути. Прийом відносять до технології активних методів навчання, оскільки є елемент гри, але й частково належить до технології критичного мислення, тому що вчить орієнтуватися у змісті тексту і розуміти його цілісний зміст, знаходити в тексті необхідну інформацію, розмірковувати при вирішенні навчально-пізнавальних завдань [73, с. 43].

Для роботи з визначення помилок в джерелі добре підходить прийом «Текст із історичними помилками». Його можна проводити як індивідуально, так і попарно й у вигляді групової роботи. Так як це вивчення нового матеріалу, то помилки мають бути не дуже складні. Умови гри можна сформулювати так: «Учні, у кожного з вас (у групи) на парті лежить аркуш із текстом. Ви повинні уважно вивчити зміст розповіді. На цю роботу вам дається 10 хвилин, дозволяється робити записи у зошиті. Через 10 хвилин текст буде зібраний, і ви отримаєте інший текст, з помилками, які вам необхідно буде знайти. Переможе той (та команда), хто знайде більшу кількість помилок. Можливий варіант гри, коли учні самі пишуть (у парах або по одному) текст із помилками за заданим параграфом, а потім змінюються та виявляють помилки». Як приклад цього завдання з використанням історичного джерела, можна навести спотворений текст з «Літопису Молдавської землі» Мирона Костина (див. додаток В).

Самостійна робота з текстом та ілюстраціями стає цікавою, якщо перетворюється на гру «Знайди помилки». Учням надаються зображення гетьманів, зроблені іноземними граверами. Їхня задача сказати що з цими малюнками не так (див. додаток Г).

Мета цих, та інших вправ для розвитку критичного мислення з використанням іноземних джерел – дозволити учням стати «маленькими

істориками». Конструктивна модель від Körber / Schreiber / Schöner від FUER: учні залучаються до процесу створення історичних уявлень; водночас критично ставить під сумнів ці уявлення; навчіться формулювати власну позицію за змістом і методом [98, с. 84].

Отже, уміння критично мислити є важливою складовою для пошуку, аналізу та використання інформації. Програма Нової Української Школи ставить розвиток цієї навички на одне з пріоритетних місць. На нашу думку, вагомим інструментом для розвитку критичного мислення учнів на уроках історії виступають іноземні джерела. Наведені нами приклади впровадження таких джерел в дидактичні вправи, що сприяють розвитку критичного мислення, свідчать про доцільність та гармонічність їх використання.

РОЗДІЛ 2

Гетьманщина очима іноземців

2.1 Мемуари

Період Гетьманщини досить широко відбився в іноземній історичній та політико-мемуарній літературі. Утворення козацької держави, її укорінення як суб'єкта світової політики, географічне положення на «перехресті двох світів» та сама особа гетьмана викликали зацікавлення у ближчих і дальших сусідів, особливо високопосадовців, дипломатів і письменників. Тепер іноземці хотіли особисто відвідати Україну та прагнули здобути собі симпатію в козаків та їх лідера.

Почати хочемо з твору Павла Алеппського (1627–1669) «Подорож патріарха Макарія». Автор був секретарем антиохійського патріарха Макарія III, котрий подорожував Україною в 1654 і 1656 рр. Записи вміщують в себе цінні свідчення про тогочасну політичну ситуацію в Україні, освіту, звичаї і повсякденне життя українського народу у XVII ст., є свідчення про Волощину та Османську імперію [4].

Особливу увагу автор звертає увагу на освіченість люду. За його словами «всі вони, за малими винятками, навіть здебільшого їх жінки та дочки, вміють читати та знають порядок богослужби та церковний спів». Лишає свідчення й про доми для бітних та опіку священників над сиротами. П. Алеппський також робить одну з перших згадок про застосування органа у службі в православних церквах на теренах України (в м. Луцьку та с. Маньківці на Черкащині), залишає описи музичних інструментів, які звучали під час візиту до козацьких старшин. Автор також дає свідчення й про архітектуру, зокрема міститься згадки про церкву Успіння Богородиці, що стоїть біля гетьманської палати, опис Троїцького монастиря, замку в м. Чигирині, тощо.

Незважаючи на те, що при описі Гетьманщини основна увага в книзі присвячена саме культурі, освіті та релігії, знаходяться й свідчення про політичне життя країни та її еліти. Описуються зустрічі з козацькими старшинами, писарем

Іваном Виговським, та особисто з гетьманом Богданом Хмельницьким. Цікавим є також свідчення про мито в Гетьманщині: «Але Хмель віддав на відкуп весь митний збір на кордонах своєї держави, а також доходи з меду, пива й горілки, за сто тисяч дінарів утримувачам митниць» [4, с. 109].

Про політичні та військові справи у Гетьманщині найкраще оповідають мемуари іноземних військових, або дипломатів. Важливі свідчення містяться й в щоденниках польських шляхтичів, котрі воювали проти козаків. Тим не менш, такі джерела потребують детальної перевірки та порівняльного аналізу.

Наприклад, про Хотинську компанію оповідає щоденник воєводи корони польської Якуба Собеського (1590–1646), написаний під м. Хотином у 1621 р. під назвою «*Commentariorum chotinensis belli libri tres*», який був опублікований у 1646 р. в м. Данцигу (сучасний с. Гданськ). Пізніше його використав Вацлав Потоцький, як основу для своєї епічної поеми «*Transakcja wojny chocimskiej*» («Хід Холмської війни») [22].

Незважаючи на військову та політичну спрямованість мемуарів, у них також йдеться про звичаї та особливості козаків. Зокрема цінним є свідчення про мову і походження козаків. У поемі «*Transakcja wojny chocimskiej*» («Хід Холмської війни») йдеться про те, що більшість з них походять з Русі, але є між ними й шляхтичі, які раніше були ув'язнені, а також люди з Німеччини, Галлії, Італії, Іспанії, які, незважаючи на це, сповідують православ'я та вживають «рутенську мову» [22, с. 109].

Не меш цікавими є свідчення посла Венеційської Республіки Альберта Віміна (1603–1667), який перебував на українських землях у 1650 р. з дипломатичною місією до Б. Хмельницького з метою створення протиоттаманської коаліції. У своїй реляції «Про походження і звичаї козаків» він проінформував венеційських високопосадовців про географічне, історичне і етнографічне становище України, у тому числі й для покращення «політичної ерудиції». В ній описав початкову територію проживання козаків — «Запорожжя», яка простягається від краю Київського воєводства по двох берегах

повздожж «Бористена» (р. Дніпра). Землі що простягалися поруч посол називає «Українією» [103, с. 71-74].

Венеція була торговельно-морською державою, тому А. Віміна детально розглядав стан водяних шляхів України, та зауважив що придатним для сполучення є лише р. Дніпро. Оцінюючи господарський потенціал, автор опирався на землеробство (зробивши висновок про «надзвичайну родючість» краю) та ремесла. Зауважив, що найрозвинутішим містом є Київ, через збудовані у ньому кам'яні будівлі та великі ринки. Посол характеризував мешканців як людей що «зовні виглядають простими», та «показують гнучкість розуму», «розуміються у державних справах». Пишучи про повсякденне життя та професійні здібності, він зазначив, що козаки «з більшою охотою воюють, аніж ходять за плугом». Устрій їхньої країни він характеризував як «республіку» та порівняв її зі старогрецькою Спартою. Альберто Віміна описує систему влади, яку складали виборний «сенат» (рада), котрий «заохочує селян до діяльності магістратів», «консули» у містах, мають повноваження вирішували «цивільні справи», та «істиний володар» краю – «генерал» (гетьман). Хоча автор й не називає імені Б. Хмельницького, він пише про нього із особистих спостережень: «не полишає ніколи державні справи» (схоже тут є натяк на протилежні діяння, які робила правляча еліта у Польщі, що була занурена в особисті проблеми і забави), має «зрілість думок і гострий інтелект» [55].

Член шведського посольства до гетьмана Б. Хмельницького Конрад Якоб Гільдебрандт (1629–1679) також залишив цікаві свідчення про Гетьманщину, в якій він перебував у 1656–1657 рр. та вів переговори про союз з козаками, які закінчилися невдачею. Як свідчить реляція шведського посла в Україні Веллінга Готтара у лютому 1657 р. через вимогу Б. Хмельницького, щоб Швеція гарантувала їм «території всієї старовинної України або Роксоланії у всіх межах грецького віросповідання та їхньої мови до Вісли». К.Я. Гільдебрандт вичерпно описує прибуття та зустріч в м. Чигирині, гостювання в гетьмана Б. Хмельницького та інше. Також описує й український побут, зокрема одяг жінок взимку, їхню відвагу та вміння добре танцювати [1, с. 205].

Характерно, що у свідченнях А. Віміні, як і К.Я. Гільдебрандта немає ворожості щодо повстанців. Припускаємо, що це можна пояснювати насамперед тим, що обидва мемуаристи бачили в них бажаних союзників і використовували інформацію з їхніх вуст. Щоправда, ступінь об'єктивності А. Віміні не слід перебільшувати. Італійський дипломат був представником правлячою класу, католиком, і це проявляється, наприклад, у його неприязному відгуку про походження козаків від «злочинних людей», негативному ставленні до православ'я, яке переноситься іноді на прихильників даної релігії. А. Віміна явно недооцінював рівень розвиненого ремесла, торгівлі та освіти в Україні середини XVII ст. Проте його «Доноси» є унікальним джерелом, в якому до певної міри знайшли також відображення тенденції та повстанський характер козаків.

Учасник походу Яна II Казимира на Лівобережжя у 1663–1664 рр. Антуан-Шарль де Грамон граф де Лувін'ї подає цікаві свідчення щодо поводження кримських татар з українськими бранцями й особливо з полонянками. Так, він пише про те, що татари вели війну виключно заради бранців, яких потім продавали в м. Константинополь (м. Стамбул). Вони вбивають усіх старих бранців, котрим більше шістдесят років, бо вони не здатні до рабської праці. Сорокарічних чоловіків вони ув'язнюють, юнаків залишають для своїх розваг, а для примноження роду залишають дівчат та жінок, деяких з них продають. Автор зазначає, що один татарин бере з собою три коня, щоб коли вони відчувають, що їхній кінь втомився, могли б пересісти на іншого, а потім на наступних. Цим способом вони можуть за день проїхати велику відстань [11].

У реляції шведського посла Веллінга Готарда (1624–1659) подаються детальні свідчення розмови з генеральним писарем Іваном Виговським, які є чудовим свідченням незалежної політики гетьманського уряду. Автор описує запевнення гетьманом послів, що «він шведського короля товариш і доки буде живим нічого не почне проти шведського короля» та буде всілякими способами відмовляти московського царя від ворожих кроків що до Швеції [70, с. 31].

Про незалежність та впевненість гетьманського уряду доби Б. Хмельницького свідчить також посол семигородського князя Ракоці – Франц

Шебеші, який у липні 1656 р. уклав в м. Чигирині договір між Семигородом й Гетьманщиною про взаємну співпрацю, а в червні-серпні 1657 р. вів переговори про союз України з Семигородом і Швецією. У своєму щоденнику він пише, що під час перемовин представник українського уряду захотів присяги семигородського князя. Посол відповів, що князі і королі не складають присягу особисто. На що представник Гетьманщини сказав: «Князі змінюються і союз не може стояти, якщо він не асекурований краєм».

Автор також згадує розмову І. Виговського з московським послом 28 червня 1656 р., де останній висловлює невдоволення з приводу укладення Україною союзу зі шведами та семигородським князем. На що І. Виговський відповів, «як цар в своїй землі цар, так і гетьман в своїм краю князь або король...» [21, s. 538-539].

Французький посол у Швеції в 1645–1655 рр. П'єр Шаню (1601–1662) також залишив значні свідчення у своїх мемуарах про козаків, які хочуть оголосити війну Речі Посполитій та про гетьмана Богдана Хмельницького, який, за його словами, знав секрети польського короля. Автор також зазначив, що завіску про можливу війну у Швеції сприйняли позитивно. З його записок стає очевидно, що у Швеції було повно різноманітних здогадок про великі потрясіння, котрі відбуваються в Польщі і Литві. Для контролю ситуації були відправлені війська до Фінляндії, а перед тим укріплено кордони Лівонії, оскільки була присутня загроза. Події в Польщі є лише прикриттям для приховування секретного наміру, спрямованого проти Швеції. Страх був обґрунтований тим, що козаки могли б несподівано укласти перемир'я з правителем Польщі й разом з ним взяти участь у відвоюванні Лівонії. [16, s. 178-179] У тексті також містяться згадки про битву під Берестечком і її наслідки, про польсько-шведські мирні переговори у вересні 1651 р. і вплив на них козацького чинника [16, s. 247-294], про візит віце-канцлера Радзейовського до м. Стокгольма в травні 1652 р. [16, s. 458-460], про прийняття козаків під свій захист московським царем [17, s. 280], та інше.

Багато свідчень містяться також у щоденниках шведських очевидців Полтавської битви. Авторитетними є записи радника Карла XII, графа Карла

Піпера (1647–1716), котрий у своїх мемуарах, що були написані в російському ув'язненні під 25 липня 1709 р. пише, що на зустрічі з правителем він задав питання про те, чи І. Мазепа дав причину для зміни маршруту в бік України. На що король відповів, що не мав ніякої переписки з ним до того часу, як військо шведів не зайшло так далеко в Україну [66, с. 131].

Щодо запитання, чи І. Мазепа запросив Карла XII в Україну, не менш важливими є записки капітана Джеймса Джефрейса (1689–1718), який був англійським представником при головній шведській квартирі. В записі під 7 жовтням 1708 р. він зазначає, що шведський король послав до гетьмана свого представника із запитом про дозвіл його війську перезимувати в Україні [2, с. 120].

Взагалі українське питання, козацьке військо, гетьман І. Мазепа та його плани постійно згадуються в записах Нордберга. Це й не дивно, оскільки він знав І. Мазепу особисто, часто бачив його на королівському дворі. Вперше про гетьмана І. Мазепу автор згадує в записках за 6 серпня 1704 р., коли він був у м. Сокалі в Августа II [19, р. 545]. Потім Нордберг пише короткі записи про те, що каліський воєвода Зигмунт Галецькі чекав І. Мазепу у м. Львові та як Карл XII мав на думці захопити м. Львів, поки це мав зробити І. Мазепа, котрий просувався на Волинь [19, р. 546–547]. Автор також згадує, що 30 грудня 1705 р. шведський король, перетнувши р. Віслу, не мав рішучості об'єднатися з військом І. Мазепи, який знаходився недалеко від м. Любліна, чи вдарити по російській армії в Литві. Карл зрештою пішов в напрямку Станіславова [19, р. 631]. Взагалі автор надає досить деталізовану інформацію взаємодії І. Мазепи зі шведським королем. Так за березень 1706 р., він пише що король волів козацькому гетьману І. Мазепі, прибути з сорокатисячною армією козаків в околиці м. Мінська [19, р. 656]. Також Нордберг подає і біографічні відомості про І. Мазепу.

Автор не пише про подробиці життя життя гетьмана. Для нього І. Мазепа це польський шляхтич, що у ранніх роках був на службі при дворі Яна Казимира. Далі він пише, що І. Мазепа після потрясінь у Польщі покинув королівський двір та вирушив в Україну, для збереження своєї власності там, яку забрали запорожці.

Потім він пішов служити до «козацького вождя» (гетьмана Івана Самойловича. – П. К.) писарем і радником. Коли цього «вождя» цар заслав до Сибіру, козаки обрали нового – І. Мазепу. Нордберг не сумнівається у тому, що гетьман в молодості був вродливим і добрим. На момент цих записів І. Мазепі було більше 70-ти років. Автор пише про його гострий розум і скромність. Всі розмови з королем він вів латинською мовою [20, р. 160].

Про Україну також згадує французький військовий та політичний діяч, маршал Франції, генерал-фельдмаршал Російської імперії Віктор-Франсуа де Брольї (1718–1804) у першому томі своєї книги «Політика всіх кабінетів Європи, під час правління Людовика XV і Людовика XVI...», виданої в 1793 р. Пише, що Україна розділена на «Україну-Польську» (l'Ukraine-Polonoise), на яку кинула око Росія та не взяла її ні хлібом, ні грошима, ні землями. Українці польські (les Ukrainiens polonois), яких охрестили ворогами, і Українці російські (et les Ukrainiens russes), є людьми вільними, це означає, що вони не є власністю панів, вони належать лише верховній владі [10, р. 353].

Цікавими є також записки російського посла Григорія Кунакова (? -1659) в Москву. Серед іншого в них йдеться про те, що 1649 р. гетьман чеканив власну монету: «при Богдане Хмельницком Крымских татар 20000. А в Чигирине де учинил Богдан Хмельницкий мынзу и денги делают» [3, с. 408].

Згадка про карбування «козацької монети» міститься також в повідомленні шведського Риксроду (рада із досвідчених і шанованих вельмож) за 7 червня 1649 р. Відтак новини про дії Б. Хмельницького доповнили інформацією про друк грошей. «Козацький гетьман Богдан Хмельницький наказав карбувати монети: з одного боку – зображення короля, а з другого – козака з шаблею», – записано в протоколі [13, с. 118].

Після доби гетьмана Богдана Хмельницького найяскравіше описана в мемуарах іноземців доба гетьмана Івана Мазепи. Першим, кого слід згадати, – це французький агент Деляневіль, який п'ять місяців працював у м. Москві. Він є автором «Записок про Московію», у яких робить цікаві порівняння між «Московією» і «Україною». Повідомляє також про те, що його не допускали до

І. Мазепи, коли той перебував із вищою старшиною в м. Москві, та шляхом хитрощів і переодягання Деляневіль кілька разів під покровом ночі зміг його відвідати. Характеризує гетьмана як «князя, обличчям не вродливий, але дуже освічений і прекрасно говорить латинською». Про «московитів» автор відгукується негативно. Пише про них, як про «недовірливих, брехливих, розпусних варварів» [92, с. 242].

Не менш цікавим є опис І. Мазепи з подорожі іншого французького дипломата Жана Балюза (1648–1718). Він перебував у м. Батурині в кінці 1704 р. Розповідає про І. Мазепу, як про людину, що має найбільшу владу в Гетьманщині, великий досвід у політиці та досконало знає латинську. Автора дивує те, що гетьман з німецькими лікарками при його дворі говорить по німецьки, а з французькими майстрами – по французьки [103, 24-25].

Про козацьке військо, як важливу опору царських військових сил, згадує в своїх мемуарах німецький дипломат і політик Йоганн-Георг Корб (1672–1741). Він пише, що цар змушений схилити козаків на свій бік щорічними подарунками і постійно втримує їхню вірність щедрими обіцянками. Зазначає також, що цар дуже боїться переходу козаків на бік поляків, бо «цей народ сильний і кращий московитів у військових навичках та хоробрістю» [15, с.193].

Не менш цікавим є порівняння «мови козаків» і «московської мови» в записках, котрі подає турецький богослов та державний діяч Евлія Челебі (1611–1682). Він «вступив в країну козаків» в кінці жовтня 1657 р. Зі слів автора, мешканці м. Києва – це древній народ, мова якого вичерпніша й багатша за перську, китайську, монгольську й усі інші. Також зазначає її схожість з московською й те, що обидві мови мають по 29 літер. Далі автор говорить про спільну з московитами «грецьку релігію»: «їхні пости, свята, створення хресного знамення – в точності такі ж, як у греків, – жодної різниці немає» [5, с. 85-86].

В мемуарах Евлія Челебі захоплюється красою української мови та наводить характерні приклади живої говірки (передача нижченаведених слів дуже спотворена Е. Челебі): «одін» – 1, «дві» – 2, «трі» – 3, «чтирі» – 4, «пяк» – 5, «шеск» – 6, «сім» – 7, «восім» – 8, «девік» – 9, «десік» – 10; «хлеб», «вода»,

«ходи», «сяк» [сядь], «вохон», «яблука», «ісфінья» [свиня], «іс-фекча» [свічка]; «хлебе принес» [хліба принеси], «ложіча» [ложка], «ходи сіди» [ходи сюди], «груша», «ісліві» [сливи], «мед», «масла»; «куди ідеш?», «куди ходуча?», «помахай бо» [помагай Бог], «пувай здоров», «іспасив» [спасибі], «а іді здоров» (будь здоров), «чи ти здоров»; «хлопче», «парубок», «овечка», «часнок», «чибуля», «куріча», «конь», «утва» [качка], «черевик», «дай мені».

Тут же автор наводить приклади лайки: «мужик ісфінья», «хучь ісфінья», «іськройси собак», «дуку» (перекладене Евлієм Челебі словом «шайтан», мабуть, це молдавське «дракул» — «чорт»), «дедко хлопчик».

У своїх мемуарах Евлія Челебі зазначає і бунтівну натуру козаків чи «бритоголового народу». Характеризує їх, як злісних ворогів громади Мухаммеда та інших народів. Автор пише, що входив у цю землю з молитвою, оскільки під час битви за фортецю Азов він пережив горе та бачив, як вони б'ються. Зауважив також, що від козаків слід остерігатися, тому що це стійкий, наполегливий і сердитий народ [5, с. 88-89].

Хоч названі спогади є важливими джерелами, в яких автори подають багато цінних політичних інформацій для в'яснення та кращого розуміння воєнних подій, вони не могли всього знати і висловлювали радше свої здогади та відомі їм на той час факти.

2.2. Згадки у європейських періодичних виданнях

У країнах Європи XVII – XVIII ст. величезною популярністю користувалися друковані листівки та брошури, які з'явилися як попередники сучасної преси. Ці видання, зазвичай звані «летучими листками», продовжували традицію рукописних «повідомлень», «новин», «курантів» та ін. Останні укладали в собі лаконічну інформацію, найчастіше політичного характеру, що ґрунтується на офіційних повідомленнях, листах, чутках і т. д. XVI – XVII ст. Рукописні та друковані «летючі листки» співіснували один з одним, але останні в міру розвитку друкарської справи узяли верх і в XVII ст. майже повністю витіснили рукописні газети. Слід зазначити, що у XVII ст. серед типових «летючих листків»

різко зростає питома вага друкованих брошур, у яких містилися розгорнуті літературно-публіцистичні твори.

Особливо популярним це було для Польщі середини XVII ст., коли події Національно-визвольної війни українського народу породили масу публіцистичних творів. Багато з цих друкованих творів були найдокладнішим чином охарактеризовані класиком української літератури, істориком Іваном Франком [76]. Залишивши осторонь ці пам'ятники, а також німецькомовні «летючі листки», особливої уваги заслуговують «Видний козак Кривоніс» та «Отаман Кривоноса Півторакожуха». Ці листівки були створені пізніше листопада 1648 р. і надруковані у друкарні Л. Купиша (м. Краків). Вони містять унікальні портретні зображення двох сподвижників Б. Хмельницького – полковників Максима Кривоноса та Півторакожуха. Щоправда, портрет М. Кривоноса не позбавлений рис карикатури. Віршовані підписи під портретами представляє пасквіль на вождів повстання, хоча і тут можна виявити деякі важливі факти, що висвітлюють вкрай маловідомі біографії полковників. Так, мовиться, що М. Кривоніс «виріс на Україні (тут мається на увазі Подніпров'я), осів у Поділлі». Півторакожух, за свідченням листівки, народився в селі Глисно, його батьки були Федір і Параска з м. Переяслава. Їх ставлять в один ряд із видними представниками козацтва, вождями селянсько-козацьких повстань XVI – першої половини XVII ст.: «Іваном Голубком, Підковою, Плахтою, Сагайдачним..., Спілем, Капустою...», а також І. Сулимою та П. Павлюком [86, s. 241–257].

У 1648–1649 рр. була створена листівка «Козацька дума» невідомого автора, в якій Визвольна війна представлена як дикий заколот «безрозсудної черні», «швидкої на розправу зі своїми панами», спраглий крові та видобутку. В цьому «летючому листку» знаходимо цікаві відомості про дії повстанських загонів під містами Оликою, Львовом, Любліном, що дозволяють наочно уявити розмах антифеодальної боротьби, що охопила не лише Україну, а й Білорусь, Литву і навіть власне Польщу:

«З Покуття, з Підляшшя

Тікала шляхта наша.

У Русі Білій, навіть у Литві

Тікала з поля битви» [86, s. 237–239].

Можна навести подібні звістки і з інших «летючих листків». Наприклад, за свідченням автора «Небесного фавора», українські та білоруські селяни повставали проти своїх панів скрізь, «де тільки є ця схизматична секта» (тобто православна віра).

Події в Україні систематично висвітлювали західні газети, зокрема «Gazette de France» («Французька газета») та «L'Espion des cours de Princes chretiens» («Шпигун при дворах християнських князів») у Франції, «Le Mercure Anglais» («Англійський Меркурій») та «The Moderate Intelligencer» («Помірний інтелігент») у Великобританії та «Frankfurt Post-Zeitung» («Газета Франкфурт прст») у Німеччині. Ці та інші видання, такі як нідерландські газети, містять велику кількість інформації про Визвольну війну, як у формі коротких повідомлень і «спалахів», так і репортажів і нарисів про основні події.

З французьких газет, особливо відома на той час «Gazette de France» («Французька газета»), надавали багату й систематичну інформацію про Визвольну війну. Вже 16 лютого 1648 р. вона повідомила, що в Україні не дуже спокійно і що польський гарнізон, який там розмістився, уже перебуває в бойовій готовності. Щодо битви під Жовтими Водами газета у своїй кореспонденції з м. Гданська повідомляла, що козаки «завдяки лукавству й хитрощам» за допомогою татар розгромили поляків. Ця битва була відома як блискуча перемога козаків, результатом якої був полон двох польських генералів М. Потоцького і М. Калиновського. За словами І. Борщака, знайомого з публікаціями газети, вона «може послужити кращим джерелом для того, щоб день за днем прослідкувати за подіями, які відбувалися на Україні в другій половині XVII ст. Щодо епохи Хмельницького, то не було жодного номера цієї газети без новин з України» [82, р. 24].

Револьюційна британська преса висвітлювала Визвольну війну українського народу дуже докладно і з найбільшою симпатією. Звідси дуже детальна розповідь

про битву під м. Корсунем і під Жовтими Водами в газеті «Le Mercure Anglais» від 12 грудня 1648 р., де, як тут кажуть, шляхетна республіка «впала в кров і піл під ноги козакам» [81, р. 141]. Інша англomовна газета «The Moderate Intelligencer» («Помірний інтелігент») з прихильністю ставилася до подій в Україні. Майже в кожному номері вона розповідає про боротьбу українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького, про дипломатію «козацького генерала», який воював з турками, Москвою, Трансільванією тощо. Змістовно повідомлялося про переговори між країнами [51, с. 17].

Своїм ворогом англійська революція вбачала у контрреформації, тому боротьба козаків проти «латинян» і «католиків» сприймалася в Британії як боротьба проти спільних ворогів. Це видно з повідомлень про українську визвольну війну тогочасних англійських ЗМІ, особливо газети «Модеріт», яка активно співпрацювала з такими відомими левеллерами, як Джон Лільберн, Уолвін, Овертон та інші. Ця газета була фактично органом їхньої партії [56, с. 81–83].

Французький поет того часу Жан Лоре описав О. Кромвеля і Б. Хмельницького як «двох найбільших бунтівників» у своїй «Історичній Музі» [29]. Це свого роду «бурлескна газета», яка щотижня розказувала про події у Франції та Європі в 1650–1664 рр. Для Ж. Лоре основним джерелом інформації, як він сам казав, було «те, що говорили при дворі та в місті». Можна припустити, що такого роду повідомлення були популярними у французькій столиці того часу.

Автор бачить козаків, у першу чергу, як людей, які виступали проти «законного правителя», що є цілком логічним для того типу соціально-політичного мислення, яке панувало в Європі у добу абсолютних монархій. Тому козаки, які були уособленням українського народу постають в Ж. Лоре паралельно з англійцями, котрі не лише вчинили бунт проти свого «законного правителя», а й зробили, на думку автора, найстрашніший злочин – стратили його [29, с. 578].

Як ми вже зазначали, в «Історичній Музі» Англійська революція і Українська визвольна війна спіймаються, як аналогічні явища. Для Ж. Лоре

Олівер Кромвель і Богдан Хмельницький це «найбільші бунтарі», що зображуються за допомогою гумору, котрим автор намагається їх усіяко знеславити. Найяскравіше це можна побачити у випуску з підсумком найважливіших подій за 27 грудня 1653 р. Спочатку мова йде про війну Б. Хмельницького: «Лідер козаків тепер не в дуже хорошому стані; цей величний і знаменитий бунтівник ще не зовсім розбитий, але, говорять, що лишився з одним крилом» Після цього автор описує О. Кромвеля: «Монсенъор Кромвель відверто з тієї групи бунтівників, злочинне бажання яких залишається без відповідальності». Обидва наведенні уривки закінчуються, по суті, єдиним побажанням, щоб бунтівники нарешті отримали «заслужене покарання» [29, р. 445].

З обранням гетьманом Івана Виговського, пов'язані з ним події з'являються у восьмому томі «Театру Європи». Цей том написаний Мартіном Майєром, який описує події у світі між 1658 та 1660 рр. Зазначимо, що низка документів до видавництва надійшла надто пізно. Видається, що саме з цієї причини автор поспішив, вставивши до хроніки лише, як йому здавалось, найважливіший матеріал з різних статутів, указів, постанов, актів тощо. Виходячи з цього, можемо припустити, що Мартін Майєр, можливо, мав більше інформації для висвітлення перебігу подій в Україні, але загалом він просто не встигав публікувати їх, віддаючи перевагу тим, які можуть більше зацікавити західноєвропейську аудиторію.

Гетьмана Івана Виговського автор літопису висвітлює нейтрально. Розглядає його, як відомого козацького полководця, котрий, як і він, знаходився на боці Польщі, і водночас був писарем при Богдані Хмельницькому. Згадується, що на восьмому році перебування при владі гетьман І. Виговський зустрічався з Київським воеводою для збору податків на українській території для утримання реєстровців [40, s. 1073]. У VIII томі автор зосереджує увагу на подіях української історії, зокрема характеризує роботу польського сейму у м. Варшаві, на якому розглядалися пункти Гадяцької угоди 1658 р., перебіг Конотопської битви 1659 р. та обрання Юрія Хмельницького гетьманом того ж року.

Хроніка дає досить детальну характеристику Варшавського сейму 1659 р., але зосереджується на польсько-шведській угоді. М. Майєр писав, що 12 березня 1659 р. козацького посла прийняли в Сенаті, щоб той вибачився за минулі повстання та сподівався на підтримку короля. Водночас послів запевняли, що їхня королівська доброзичливість зберігає угоду, підписану восени 1658 р., і підтверджує її. Тут йдеться про 6 вересня 1658 р., коли гетьман Іван Виховський і все Військо Запорозьке та королівські комісари Станіслав Беншовський і Людовік Євлашевський підписали перший варіант пунктів Гадяцького договору. Зокрема, сейм затвердив козацький реєстр в 30 тис. козаків, хоча за домовленістю восени 1658 р. планувалося подвоїти його кількість, наділення шляхетським станом 100 осіб від кожного полку та 10 000 найманого війська. Вказані 30 тис. запорізьких козаків мали мати свого полководця, який повинен був підкорятися лише королю. Повідомляється, що козацька делегація вибачилася перед королем за минулі повстання, «відтепер вони сподіваються зняти пляму минулої непокори та всі згадки про непослух вірною службою та послухом» [40, s. 1072].

М. Майєр розповідає про події 26 квітня 1659 р., зазначаючи, що дружба між козаками та польською короною була ще неміцною, але вони перейшли на інший бік р. Дніпра як «слухняні співгромадяни Корони» з союзниками Польщі, татарськими племенами та рушили прямо до Москви. Проти них виступила 40-тисячна московська армія, 14 тис. з яких були «побиті і знищені», а полководця Якова Черкаського і багато полковників разом із кримськими татарами полонили [40, с. 1082].

Далі автор пише, що козаки, татари та поляки завдали великого удару російському війську на полі бою, а після перемоги над московитами 10 тис. козаків і татар разом із великим коронним гетьманом Станіславом Потоцьким швидко пішли на Москву, але московити рушили з усіма їхніми силами проти України та Речі Посполитої. С. Потоцький був звільнений і змушений був повернутися до Варшави.

У описі Конотопської битви є той факт, що боярин Яков Куденетович Черкаський був одним із офіцерів московського війська, адже в переважній

більшості сучасних джерел йдеться про князя Пожарського, князя Ляпунова та двох князів Бутуріних. Окремі аспекти української та російської історіографії стосуються імені князя Якова Черкаського [40, s. 1091].

З іншого боку, М. Майєр повідомляє, що московський генерал Яків Черкаський і багато кримськотатарських князів чи полковників потрапили в полон. Тому автор хроніки виділив князя Черкаського як головнокомандувача, ігноруючи інших, зарахувавши їх до загального командування. Також сказано, що польський король не заперечував, що «задніпрянці по той бік Дніпра і козаки, зареєстровані по цей бік Дніпра, перебувають у його легіоні і будуть воювати з московитами» [40, s. 1092]. Проте запоріжців ця пропозиція вже не приваблювала, бо «нарешті вони отримали підтримку реєстрових козаків», оскільки прихильники Б. Хмельницького обрали гетьманом Юрія Хмельницького. А «канцлер та генерал реєстрових козаків» (скоріш за все, мова йде про гетьмана Івана Виговського) відступив з армією до Корони Польської [40, s. 1094].

Не оминула увагою європейська преса й участь українських козаків в походах російської армії на Крим в 1687 та 1689 рр. Цікавість до цих походів мали, зокрема, Австрія і Німеччина, особливо після перемоги над турками під м. Віднем у 1683 р. австрійським імператором Леопольдом II, який організував Священну лігу – черговий антитурецький союз, до складу якого входили Московське царство разом з залежною від неї Гетьманщиною. Німецькі та австрійські газети, які найбільше висвітлювали кримський похід та залучення українських козаків, розповідали також про переобрання козацької старшини під час першого походу, скинення й засудження Івана Самойловича та обрання гетьманом Івана Мазепи. Газета «Theatmm Europeum» («Європейський театр») найбільш детально повідомила про ці події, правильно стверджуючи, що татари підпалили траву без згоди І. Самойловича, якого офіційно звинуватили у підпалі, щоб виправдати свою поразку [41, s. 66–67].

Британські газети, особливо урядове видання «The London Gazette» («Лондонська газета»), також повідомляли про Кримську кампанію 1687 р. та залучення українських козаків. Патрік Гордон (1635–1699), генерал на службі

Московська царства, шотланець за походженням, детально описав свій перший похід у «щоденнику». Також авторові щоденника добре відомі українські козаки, він детально описує козацьку раду, на якій обрали гетьманом І. Мазепу [27, р. 189–191].

Справжньою сенсацією для європейських періодичних видань став 1708 р., коли Іван Мазепа оголосив про перехід з зверхності російського царя Петра I у підданство шведського короля Карла XII Густава. Адже гетьман «вірою і правдою» служив російській царській родині з 1687 р. Дізнавшись, що Петро I планує ліквідувати гетьмансько-козацьку систему в Україні, І. Мазепа вирішив знайти іншого захисника. Така можливість була отримана під час нападу на Москву армії шведського короля. Саме ці різкі політичні дії змусили багатьох кореспондентів та журналістів європейських газет зацікавитися подіями в Україні [61, с. 11].

Одними з найяскравіших таких прикладів є повідомлення в французьких виданнях «Gazette» («Gazette de France»). Ця газета вважається одним із перших регулярних видань такого роду в Європі і загалом відповідає сучасним стандартам, навіть з відмінностями у ретельності підготовки матеріалу та логіці його побудови [61, с. 12]. Уже в першому номері цієї газети за 5 січня 1709 р. на першій сторінці мова йде про Україну (у тексті «l'Ukraine»). У даному повідомленні з м. Гамбурга від 21 грудня 1708 р. говориться, що шведська армія продовжувала свій похід на Україну по р. Борисфену (р. Дніпро), дійшовши до Чернігівського князівства. 6 листопада король Швеції намагався укріпитися в м. Чернігові, столиці України на р. Десні. Йдеться також про підписання договору з козаками, за яким вони допомагали б прогнати шведське військо та постачаючи його певною кількістю козаків. Московити, які хотіли це зупинити, не дали йому закріпитися на цій родючій землі, де було багато провізії та їжі, і доклали багато зусиль, щоб ув'язнити багатьох по дорозі що впадає в р. Десну під м. Черніговом.

Редактори газети висловили сподівання, що в майбутньому отримають більш регулярні повідомлення, оскільки московити більше не зможуть

перешкоджати проходженню представників, і ми впевнені, що торгівля та постачання з Польщею повністю відновляться [30, р. 1].

Варто звернути увагу на деякі важливі термінологічні моменти. Традиційно в першій половині XVII ст. газети для опису нашого краю використовували терміни «руська» або «козацька держава». З середини XVII ст. дедалі більше французів почали змінювати назву «Русь» на «Україна» (спочатку ці назви використовувались паралельно).

На початку XVIII ст., після того, як у Франції вийшла велика кількість книжок про Україну (Г.Л. де Боплан, М. Шевальє та ін.). Українців найчастіше називають «русинами» чи «козаками». Хоча за старовинною традицією Чернігівська та Смоленська землі, які часто змінювали своїх власників під час нескінченних воєн XVI–XVII ст., зазвичай виділялися як окремі землі. Та абсолютно зрозумілими є назва народу, який населяють землі Чернігівщини та північно-східної частини Смоленська [49, с. 32-33].

У п'ятому номері «Gazette de France» за 15 лютого 1709 р. бачимо, що французи тих років цілком чітко вирізняють Україну як окрему країну. В повідомленні йдеться, що редактори завжди перебувають у невизначеності щодо стану армій короля Швеції та московського царя, які обидва перебувають в Україні. Зосереджується увага на тому, що московити поширювали чутки про шведів, котрі попали в оточення та що у них немає ресурсів. Говориться також про те, що їхня армія скорочується до двадцяти п'яти тисяч чоловік, серед яких тисяча хворих, а також, що цар лише чекає приєднання двадцяти тисяч драгунів, які прибудуть до нього з Москви, щоб напасти на них у їх таборі. Також у повідомленні йдеться, що московити говорять про малу кількість козаків, які б йшли за гетьманом І. Мазепою і постійно його зраджують, а отримані 7 грудня 1709 р. [30, с. 49-50].

Неодноразово у «Gazette» згадується про план І. Мазепи. Так у повідомленні від 18 листопада вказується про те, що гетьман І. Мазепа вирушив до кримських татар, щоб повідомити їх, що він приєднався до короля Швеції і закликав їх прийти йому на допомогу щонайменше з сорока тисячами людей.

Також йдеться про те, що І. Мазепа також закликав до цього і запорізьких козаків, які «тривалий час прагнули скинути ярмо Московитів». Загалом, за весь 1709 р. повідомлень у цій газеті, де б згадувалась Україна, було більше 20. Козаків згадують за рік більше 40 разів [30, с. 62].

Про Івана Мазепу є записи також в найвагомішому історико-політичному журналі Європи XVIII ст. «Die Europäische Fama» («Європейський звіт»), котрий виходив у м. Лейпцигу. У виданні за 1708 р. багато уваги присвячено гетьманові з прикріпленням його портрету. Зокрема зазначається, що українське військо стоїть під командою їхнього провідника І. Мазепи, який завдяки своїй спритності та великому досвіду у війні має у світі велику славу. Також подається біографія гетьмана де, серед іншого, йдеться про те, що він «був народжений і вихований серед козаків», а в молодих роках служив при дворі польського короля. Там «Мазепа, як хитра голова, мав найкращу нагоду вивчити при цьому державний устрій і використовував це у майбутній проблемі». Зазначається, що спершу І. Мазепа при гетьманові І. Самойловичу був на посаді таємного секретаря, але оскільки він відзначився не лише розумом, а й хоробрістю на війні, то зайняв місце гетьмана. Йдеться також й про те, що армія І. Мазепи налічувала 50 тис. людей [26, р. 57–60]. (див. додаток Є та Ж)

Отже, західноєвропейські часописи початку XVIII ст. були наповнені різноманітними повідомленнями про події в Україні. Англomовний тижневик «The Daily Courant» («Щоденний курант») майже всю першу сторінку свого номера від 29 грудня 1708 р. присвятив розкриттю змісту договору, підписаного між королем Швеції Карлом XII Густавом і гетьманом Іваном Мазепою. 16 серпня наступного року репортери тижневика повідомляли, що І. Мазепі вдалося втекти від московського полону [25].

6 жовтня 1687 р. урядова газета «The London Gazette» («Лондонська газета»), використовуючи інформацію з м. Гамбурга від 30 вересня, повідомила що в м. Києві, воєвода В. Голіцин наказав арештувати гетьмана І. Самойловича та його сина за «змову» з ворогом, а його місце зайняв «пан Мазепа». Велика репутація і хоробрість зробила його «людиною на своєму місці» [35]. Під час

московсько-турецької війни ця ж газета писала з 16 по 19 серпня 1695 р., що, за даними джерел у м. Гамбурзі, козаки відібрали у турків деякі фортеці. Згідно з Королівським листом від 7 січня 1696 р. «The London Gazette» («Лондонська газета») від 13–16 січня 1696 р. повідомляє, що козаки брали участь у завоюванні фортеці Азов, якого однак не вдалося захопити [85, с. 59]. «The London Gazette» від 18–21 вересня 1704 р. повідомляв за інформацією 16 вересня із м. Берліна, що Август відправив козаків до м. Сокаля і чекає на нові формування козацького війська, а за 9–12 жовтня 1704 р., користуючись повідомляє, що військові частини, серед яких знаходяться козаки, штурмують м. Познань [85, с. 65].

Випуск від 24–28 травня 1705 р. містив відомості про гетьмана І. Мазепу, зокрема газета пише, що він «командував козаками під Києвом, переправився через Дніпро до Бреста, щоб об'єднатися з саксонськими частинами під командуванням генерала Шуленберга» [39].

Взимку 1705–1706 рр. військове щастя сприяло шведам, які успішно атакували своїх ворогів, тому цар Петро I наказав І. Мазепі відступити з м. Гродно, куди гетьман приїхав після капітуляції міста. У зв'язку з цим «The London Gazette» від 21–25 лютого 1706 р., цитуючи повідомлення з Варшави від 16 лютого, писала: «Король Польський має свою головну квартиру в Новоградку в Литві, і звідти були вислані посланці до Мазепі в штаб у Гродно, де він командував московським військом».

У номері від 3 січня 1709 р. було опубліковано таке повідомлення: «Козацький генерал Мазепа тепер на боці шведського короля». Через кілька днів, за даними «The London Gazette», О. Меншиков захопив столицю І. Мазепи м. Батурин, він наказав вирубати залогу в числі 6 тис. Водночас цар дозволив обрання нового гетьмана, дворянського походження, І. Скоропадського. Раніше лондонська газета додавала, що «цар боровся за гідність Мазепи як князя «Римської імперії» як компенсацію за подвиги». Наприкінці повідомлення «The London Gazette» писала, що, за російськими джерелами, шведський король був у таборі біля м. Стародуба та м. Чернігова, але звістки про шведів довго не було [32].

У повідомленні про Полтавську битву, «Лондонська газета» від 13–16 серпня 1709 р. пише про перемогу Москви над шведами на основі даних з Відня за 7 серпня 1709 р. [37]. Через два тижні, 27–30 серпня 1709 р., згідно з офіційною інформацією з Москви від 17 липня 1709 р., привезеною до Лондона іншим посланцем, «The London Gazette» описує Полтавську битву та підтверджує перемогу Петра I над шведським королем, пише також, що І. Мазепа зумів втікти зі своїми військовими загонами, а Карл XII по дорозі приєднався до загонів гетьмана з двохтисячним військом [33].

З 3 по 6 вересня 1709 р. «Лондонська газета» пише, спираючись на повідомлення Гаги від 10 вересня 1709 р., що король Швеції щасливо прибув до м. Очакова, «але племінник гетьмана Мазепи та кілька шведських міністрів були захоплені Москвою» [34]. Це свідчення не відповідає дійсності, оскільки Андрій Войнаровський був схоплений московськими агентами в м. Гамбурзі в 1716 р.

Згідно з московськими джерелами, «The London Gazette» від 8 до 10 вересня 1709 р. повідомляє, що московити схопили І. Мазепу і привезли його до царя в м. Київ. Відомо, що вони не захопили І. Мазепу і не отримали його від турецького уряду, незважаючи на прохання царя, погрози та великої суми грошей – 300 тис. дукатів. 70-річний І. Мазепа помер 2 жовтня 1709 р. в селі Варниця біля м. Бендер [36]. Зрештою, у пізнішому виданні «Лондонської газети» від 20–22 вересня 1709 р. було виправлено помилку й повідомлялось, що гетьман І. Мазепа та його соратники переправилися через р. Дніпро [38].

Як уже було нами згадано, за подіями 1708–1709 рр. також уважно стежили французькі кореспонденти. «Mercure Historique et Politique» («Історико-політичний Меркурій») одразу повідомила своїм читачам, що гетьман прийняв протекцію короля Швеції та попросив його захищати Україну. Після того, як князь О. Меншиков за наказом московського царя Петра I знищив столицю гетьмана місто Батурин і «покарав» всіх її жителів» [7, с. 223], «Gazette de France» («Французька газета») повідомляла, що «страшний цар кровожерний в Україні... всі жителі Батурина, незалежно від віку і статі вирізані, за нелюдськими звичаями московитів». Провідні французькі газети «The Paris Gazette» («Парижська

газета)), «Lettres Historique» («Історичні листи») та інші були наповнені такими заголовками, як «Кривава Україна» і «Жінки та діти на вістрях шабель» [79, с. 174].

22 січня 1704 р. німецька газета «Historische Remarques» («Історичні записки») опублікував детальну біографію І. Мазепи і навіть його портрет [28]. Обширну біографію гетьмана розміщена також у випуску № 31 за 20 липня 1704 р. У ній йшлося, що «Іван Мазепа, козацький гетьман, – польський шляхтич з України, що народився у своєму маєтку в с. Мазепинцях, недалеко м. Білої Церкви... Козацька армія одноголосно вибрала І. Мазепу гетьманом у 1685 р. ... У 1695 р. І. Мазепа щасливо здобув міцно укріплену фортецю в Газі-Керман. Після здобуття тієї твердині, І. Мазепа того ж року здобув ще інші фортеці...». Інформація про Україну дедалі частіше з'являється саме наприкінці 1708 р., головним чином через те, що союз І. Мазепи з королем Карлом XII став для всіх великою несподіванкою. Так 14 вересня 1709 р. «Wochentliche Relation» («Щотижневий зв'язок») пише, що «Мазепа, гетьман козаків, планував звільнити Україну з-під московського ярма, щоб володіти як суверенний володар під шведською короною» [78, с. 160].

Біографія І. Мазепи подається також у виданні «Die Europaeische Fama» («Європейський звіт») за 1708 р, а в другому виданні опубліковано його портрет на першій сторінці [26, р. 1]. Франкфуртський журнал «Theatrum Europaeum» («Європейський театр») окрім біографії гетьмана та роздумів про причини переходу гетьмана під зверхність шведів, подає окремі цікаві висловлювання І. Мазепи та Карла XII.

Німецька хроніка вперше пише про особу гетьмана в 1663 р., наступна новина датується 1688 р., в межах звістки про обрання на місце «зрадника» гетьманом І. Самойловича. Хроніка містить поверхневу біографію гетьмана І. Мазепи під назвою «Життєвий шлях». Фрагменти з цього життєпису, який зображує шлях до гетьманської булави і до підписання союзу зі шведами, пізніше використали західноєвропейські автори [40]. В одному з її випусків читаємо про подію коли Карл XII, перед тим як піти на Москву, повернув в Україну.

Описуючи цю подію, часопис подає цитату гетьмана І. Мазепи генеральному писареві Пилипу Орликові: «Біс його сюди несе. Він зпаплюжив усі мої плани і приведе сюди російське військо. Тепер Україна буде зруйнована – і все пропало». Дана цитата, очевидно, мала б показати особисті прагнення І. Мазепи здійснити відхід від московського царя шляхом вичікування результату шведсько-російської війни. [72, с. 183]. Натомість у даній газеті після укладення українсько-шведської угоди та поразки під м. Полтавою Карла XII, він відзначав провину гетьмана: «Мазепа, Мазепа, ви нас завели! Послухалися б ми нашого вірного генерала Реншельда». Тут мова йде про вимогу гетьмана продовжувати облогу м. Полтави, а не відійти вчасно на інші позиції [85, с. 63].

Інформація, подана в австрійській пресі, мало чим відрізнялася від німецької. На сторінках віденського двотижневика «Wienerisches Diarium» («Щоденник Віннеріша») розповідалося про знищення м. Батурина росіянами та повішення опудала, яке нагадувало особу гетьмана І. Мазепи. 3 серпня 1709 р. прохід Полтавської битви повідомляла віденська «Der Postgliche Mercurius» («Поштовий Меркурій»), а в номері від 21 серпня її кореспонденти пишуть про переправу І. Мазепи через р. Дніпро [78, с. 161].

На сторінках голландської газети «Oprechte Haerlemse Saturdaegse Courant» («Щира Герлемсе Сатурдагсе Курант»), на відміну від французької чи англійської преси, наведено недостатньо правдиву інформацію про події в Україні. Зокрема, в одному з випусків зазначалося: «...Мазепу, якого видав татарський хан, перевезено тепер до Києва, де йому готують важкий процес», а в іншому зазначалося, що турки віддали гетьмана цареві. Тобто, ні перше, ні друге твердження не відповідали історичній дійсності. У 1709 р. український гетьман помер природною смертю [61, с. 143].

Бостонський тижневик «The Boston News Letter» («Бостонський інформаційний лист»), який на американському континенті виходив з невеликими перервами з 1704 по 1776 рр., також з великою увагою стежив за подіями, що відбувалися за участю українського гетьмана. Вже на першому році видання в інформації від 25 червня один із кореспондентів газети повідомляв про похід

козацьких полків на чолі з гетьманом на Правобережну Україну щоб допомогти королю Августу II. Наступного року журнал відзначав з'єднання українських і польських військ «неподалік Яворова». У випуску від 15 липня 1706 р. знаходимо коротке повідомлення, що «Мазепа йде до свого головного місця перебування і інших відомостей про нього немає». Наступного року американські журналісти пишуть про похід «племінника генерала Мазепи» А. Войнаровського до польського міста Люблін. Цю новину подають у номерах від 2 лютого і 1 березня 1707 р. Слід зазначити, що в американській пресі початку XVIII ст. редакторам не вдалося знайти відомостей про союз Івана Мазепи та Карла XII [31].

Отже, європейські газети активно слідували за подіями в Гетьманщині. Найбільше їхня увага була зусереджена на подіях, що стусувалися зовнішньої політики гетьманів. Виходячи з наших спостережень, найактивніше європейські видання висвітлювали події «Північної війни» та роль у ній гетьмана І. Мазепи.

2.3. Наукові праці

Не минули Україну та її народ й Європейські дослідники. У своїх працях вони зачіпають, як політичне і геополітичне становище Гетьманщини, так і культуру, звичаї і побут населення. Один з перших іноземців, який взявся за вивчення історії України був німецько-австрійського історик Йоганн Християн Енгель. В німецькомовній «Історії Галича та Володимира» виданій у Відні 1793 року, він описує Галицько-Волинський край до 1772 року. Для нас особливу цікавість має праця «Історія України та українського козацтва», яка була видана в німецькому місті Галле і є однією з найперших праць з вивчення української історії [103, с. 151].

У передмові автор зазначив, що Україна територіально дорівнює королівству. Описує його, як родючий край, благословлений природою, кордон між культурною Європою та нецивілізованою Азією, пасовище і ворота багатьох азійських племен, які намагаються вдертися до Європи, і вона заслуговує на увагу.

Енгель зазначає, що Україна входить до складу великої Російської імперії.

Далі описує, як вона опинилася під Росією. Його дивує, як незалежні козаки

опинилися під московським ярмом, яким чином московити зуміли закувати у кайдани козаків, які колись були жахом турків, татар і поляків, як московський губернатор замінив конституційного гетьмана, вихідця з козаків. Він зазначає, що історія козацтва мала великий вплив на історію Польщі, Швеції та Трансильванії, також без неї неможливо уявити піднесення і падіння Польщі. [9, с. 1-2].

Автор визначає національно-визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького, як час коли «темний й неотесаний український народ усвідомив утиски й зверхність своїх гнобителів». Хмельницького описує, як людину, що зрушила народ з місця і направила проти поляків двохсоттисячне військо, яке всього за рік знищило унію, яка готувалася століттями. Енгель, не безпідставно доходить висновку, що цей «темний український народ» піднявся за ідею вільної держави. Форму правління у цій державі він називає «військово-спартанською республікою» [9, с. 3-4]. Союз з татарами, а потім Росією, автор бачить, як наслідок важкого становища України. Та все ж, зазначає її нищівні дії для Польщі.

«Історію України та українського козацтва» Й. Енгеля укладено з використанням великої кількості українських, російських, польських та західноєвропейських джерел. Він був учнем А. Шлецера, який не лише консультував його, оскільки той тривалий час працював у Петербурзі, а й частково надавав архівні матеріали. Проте Енгель мав свої погляди на історичні явища, які часом не збігалися з поглядами вчителя. М. Грушевський високо оцінив роботу Енгеля, назвавши її «першою науковою працею з історії України, що в трактуванні Хмельниччини наближалася до наукових вимог українських істориків XIX століття» [52, с. 211].

Цією працею користувалися й такі українські історики XIX ст, як Д. Бантиш-Каменський, М. Маркевич, М. Костомаров та інші. Так, Д. Бантиш-Каменський, пишучи свою працю «Історію Малої Росії», використав твори західноєвропейських письменників про Україну і згадав їх у великій кількості посилань (на 107 сторінках).

Серед них Д. Бантиш-Каменський наводить понад 80 посилань на працю «Історія України і українських козаків» Йогана Енгеля, зазначаючи, що «книга

дуже цікава і робить велику честь автору, котрий при її підготовці керувався з властивою для німця точністю працями багатьох польських істориків, а саме: Оріховського, Собеського, Коховського, Рудавського, Завадського, Залуського та ін.» [47, ст. VII].

Не меш важливим джерелом є праця французького військового діяча, дипломата та радник королівського монетного двору середини XVII століття П'єра Шевальє під назвою «Історія козацької війни проти Польщі», яка була написана в 1653—1663 рр. і складається з «Розвідки про землі, звичаї, спосіб правління, походження та релігію козаків», «Розвідки про перекопських татар» та «Історії війни козаків проти Польщі». Вона верше була надрукована у 1663 році, перевидана в 1668 і 1852 рр. французькою, 1672 — англійською та 1960 — українською мовами. [101, ст. 610].

У розділі «Розвідка про землі, звичаї, управління, походження та релігію козаків» П'єр Шевальє вважає українців самостійним народом, та не ототожнює «козаків», «русинів», та «руських людей» із «московитами». Він стверджує, що козаки це добровольці з Русі, Волині, Поділля та інших провінцій Польщі, котрих король Стефан Баторій, розуміючи, наскільки вони можуть прислужитися йому щодо охорони кордонів Русі та Поділля, яким завжди загрожували напади татар, створив з козаків військо [6, ст. 23-24].

Самих козаків він вважає лише воїнами, які не є самостійним народом, а лише частиною «русинського народу» [6, ст. 30], а країну де вони проживають-Україною, що означає порубіжжя. В ю назву він вкладає всю територію, що простяглася поза Волинню та Поділлям і яка входить до складу Київського та Брацлавського воєводства.

Розповідає автор і про гетьмана Богдана Хмельницького, якому «навіть удалося увійти в місто Зборів і там досхочу надивитися, що собою уявляло польське військо» та про загони козаків, які залишивши Львів і подалися під Замостя, яке було на той час єдиним захистом руської шляхти, вигнаної з своїх земель повсталими селянами [6, ст. 90-103]. У своїй роботі, окрім власних

спостережень, Шевальє використав також «Опис України» Боплана (1650) та праці польських істориків.

Окремо слід відзначити англomовну версію видання, у передмові до якої автор наголосив, що хоча Україна є одним із найвіддаленіших регіонів Європи, а назва козаки дуже модерна, але ця країна нещодавно стала сценою розгортання славних дій, і її мешканці виправдали себе так само великою доблестю в бойових справах, як і будь-яка нація. Тому ці, та інші фактори, змусили автора зробити цей виклад англійською мовою [8, с. 1-2].

Український історик Д. Бантиш-Каменський розкритикував «Історію війни козаків проти Польщі» П'єра Шевальє хоча Шевальє вихваляв мужність козаків і називав Хмельницького Кромвелем Росії, увагу історика привернули неточності щодо чисельності козацьких і польських військ під Збаражем та конфесіальні особливості української еліти (П'єр Шевальє говорить про лютеранство й кальвінізм). [47, с. VI].

Активно досліджував історію України й інший французький та німецький історик, географ, економіст Жан-Бенуа Шерер. Його знайомство з нею не спонтанне, оскільки автор деякий час був аташе французького посольства в Петербурзі. Серед його праць: «Найстаріший руський літопис святого Нестора та його продовжувачів» видана в 1774 році, «Історія торгівлі Росії з поясненнями» (з розділом «Торгівля Малоросії, або України») 1778 року, «Аннали Малоросії, або Історія запорозьких і українських козаків» 1788 року [101, с. 635-636]. Найбільше до теми нашого дослідження має відношення праця «Аннали Малоросії», яка була першим у західноєвропейській науці загальним оглядом географії та історії України. У ній він з симпатією писав про «малоросійський народ», вихваляючи їхню волелюбність, вказуючи на заслуги українського козацтва у захисті європейської цивілізації від руйнівних нападів кочівників. Про них він пише, як про «славний народ, чиє коріння сягає глибини понад 800 років тому». [7, с. 50]. Незважаючи на це, він виводить предків козаків з хозар. В цьому твердженні він, напевно, зсилається на так званий «хазарський міт», який був розповсюджений

козацькими інтелектуалами на протигагу «сарматського міту» польської шляхти. [102, с. 166-168].

Автор описує українців як «високих, сильних, доброзичливих і гостинних людей, які ніколи нікому не нав'язуються, але й не терплять обмеження власної свободи» [7, с. 23]. Їх характерна суспільно-політична позиція — «Перемога чи смерть!». Про мову козаків говорить, як про діалект польської мови, яка в свою чергу є діалектом слов'янської. Вона дуже вишукана, переповнена зменшувальними формами, а способи висловлювання дуже витончені [7, с. 25]. Жан-Бенуа Шерер також пише, що із самого початку козацтва, козаки були воїнами і саме так про них дізнавались у світі. Період, коли ці люди сформували націю, неможливо визначити, а війна стала основою їхньої слави [7, с. 49-50].

Не забув автор згадати й про урізання вольностей України, які були здійснені Росією. Він доводив, що якщо українські козаки підписали союз з Москвою, то їм було гарантовано права на володіння країною, яка їм підпорядковувалась. Ці преференції, хоча й були послідовно підтверджені всіма царями й узаконені ціною козацької крові, зазнали, однак, такої ж долі, як і всі інші привілеї. Їх прагнули знищити або щонайменше скасувати одну по одній. Це призвело до загального незадоволення у Малоросії [7, с. 39-40]. Український дослідник Бантиш-Каменський, критикуючи працю Жанна-Бенуа Шерера «Літопис Малоросії або історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії», вказує відсутність посилань на використані київські літописи. [47, ст. VII].

Відомий український історик та громадський діяч Д. Дорошенко, аналізуючи історичні праці німецьких істориків і мемуари мандрівників у своїй праці «Україна в німецькій літературі XIX століття до початку 1860-х років», приходить висновку, що «істотно більшої ваги для розуміння способу життя, звичаїв та природних умов населення українських територій мають записки багатьох німецьких мандрівників, які відвідували Україну у першій половині XIX ст. і могли ще застати деякі сліди недавнього минулого: на лівому березі Дніпра —

відблиски козацтва та часу гетьманів, на правому – сліди польсько-українських антагонізмів». [83, с. 110].

Що до історичних праць, то як зазначив Д. Дорошенко, більшість з них ділилися на окремі книги, які мали в собі фрагменти з повідомленнями про Україну. Здебільшого німецькі письменники у своїх працях писали про історію та звичаї козаків приязно та об'єктивно, характеризуючи мотиви повстань проти поляків. Але усі ці брошури і книги, як зазначав Д. Дорошенко, «не виходять за межі звичайних ускладнень, і всі без винятку вони не досягають значення робіт Енгеля або самого Шерера» [83, с. 110].

Шерер був захоплений героїчною боротьбою козаків за волю. Не треба забувати, що його сучасниками були Вольтер і Дідро, які через підкупи славословили і прославляли Катерину II. Саме в цей час Шерер писав свої «Аннали...» й не схибив з об'єктивного напрямку висвітлення історії України, через що заслуговує на повагу, хоч у його книзі є неточності, непродумані оцінки, а то й просто нісенітниця. [7, с. 7].

Про намагання України бути незалежною спочатку писав й один із найбільших французьких філософів-просвітників XVIII століття Вольтер. У своїй книзі «Історії Карла XII, короля Швеції» виданої в 1731 зазначає: «Україна завжди прагнула до свободи, але оточена Московією, Туреччиною і Польщею, вона примушена була шукати собі протектора в одній із тих держав... Спочатку українці мали привілей обирати поміж собою князя під іменем генерала. Але дуже скоро вони були позбавлені цього права, і їхній генерал почав призначатися московським двором» [23, р. 302].

У цьому резюме Вольтер охарактеризував передумови і причини переходу І. Мазепи на сторону шведського короля. Далі автор пояснює привід для цього переходу гетьмана та чим він обернувся для нього після Полтавської битви, подає опис України з повідомленням про Мазепу. Далі йдуть відомості про перехід Мазепи на бік шведів і військові дії в Україні в 1708-1709 рр. [23, р. 163].

Цінним є свідчення про те, як гетьман наказав козакам підтримувати шведів. Вольтер стверджує, що без цієї допомоги армія Карла XII загинула б від

голоду та страждань. Йдеться також про переправу шведського короля і Мазепи через Борисфен в одному човні, про загибель шведів, які намагалися перетнути ріку вплав і про намагання царського уряду домогтися від Туреччини видачі Мазепи. [69, с. 51].

Про ці події Вольтер згадує і в «Історії Російської імперії за Петра Великого» де подає загальний опис «країни козаків», зазначаючи, що на південь від Смоленської провінції, знаходиться провінція Київська, або Мала Русь, Червона Русь чи Україна, крізь яку протікає Дніпро. Українців, яких називають козаками, автор вважає поєднанням «збіговиськом давніх роксоланів, сарматів і татар». Їхню країну Вольтер вважає «складовою частиною стародавньої Скіфії». Визначає високу родючість України та характеризує її народ, як такий, що полюбляє свавілля, але найбільше цінує свободу [24, р. 42].

Вольтера дивує той факт, що, якщо «інші нації» вирізняються своїми містами та містечками, то козаки поділені на десять полків: «на чолі цих десяти полків стоїть ватажок, обраний більшістю голосів, якого називають гетьман. Цей керівник нації не має повної влади. Сьогодні це один з придворних вельмож, якого правителі Росії дають козакам у якості гетьмана» [24, р. 42-43]. Автор також описує й війни в Україні у другій половині XVII ст. де зазначає, що «українські козаки, які ніколи не бажали мати над собою зверхника, не знали кому їм варто піддатися – Туреччині, Польщі чи Росії». [24, р. 80]

Не оминув Вольтер й події в Україні у 1708-1709 рр. Він досить детально описує перехід Мазепи на сторону шведського короля. Окремі розділи він присвячує Полтавській битві та її наслідкам. Розповідає також про прихисток Карла XII у турків та долю гетьмана Мазепи.

Влучно підкреслює відмінність обох праць І. Борщак в статті «Вольтер і Україна», зазначаючи, що у «Історії Карла XII» Вольтер захоплювався І. Мазепою і дає позитивну оцінку його діяльності, а у «Історії Петра Великого», написаній на замовлення царського уряду, – негативну, що зумовило піддання осуду Вольтера з боку інших французьких авторів [48].

Розгорнуті свідчення про становище України в кінці XVIII ст. Гарон де Кулон в праці «Політичні дослідження над старою і новою польською державою», 1795 р. Він говорить, що ця територія дуже родюча, завбільшки з половину Франції і вирізняється атмосферою свободи, незалежності, братерства й рівності. Автор відверно заявляє, що Росія вчиняє безчинства над територією і народом, котрим раніше дала автономію та права. Кулона дивує підкупність російського судочинства та навмисне знищення запоріжців, яким імператриця Катерина II в маніфесті закидала распутне життя та відданість власним законам. Він пише, що з того часу «Україна все більше і більше занепадала у дикий стан» [14, р. 153].

Наведені автором свідчення, змушують його провести паралель між козаками та групою готів, котрі втекли з гори Астурії та вигнали маврів з усіх повітій Іспанії. Він пише, що такий самий дух незалежності блукає й поміж залишками українських козаків. Гарон де Кулон висловлює сподівання, що прийде час, коли козаки об'єднавшись з кримськими та кубанськими татарами «під проводом нового Пугачова» змінять обличчя Росії, а Україна, яка була поневолена у різні часи своєї історії стане незалежною [14, р. 154].

Отже, цікавість іноземних дослідників, манрівників та преси в XVII- XVIII ст. до Гетьманщини була значною. Чим більше автори вивчали її культуру, занурювались в історію, тим швидше приходили висновку, що козаки є частиною більшого народу, котрий відмінний від «московитів» та поляків. Свідчення та роздуми цих авторів є цінною джерельною базою, як для наукових досліджень, так і для вивчення історії України в школі.

РОЗДІЛ 3. Розробки уроків по вивченню Гетьманщини з використанням іноземних джерел

3.1. Теоретичні аспекти розробки планів-конспектів уроків з використанням іноземних джерел

З огляду на основні зарубіжні джерела, розглянемо проблематику їх впровадження у шкільну програму. Коли вчителі формують плани уроків, вони повинні спершу відповідати вимогам поступового встановлення історичної істини, а також почергово розвивати й закріплювати здатність учнів аналізувати, критично оцінювати, бачити проблеми та розв'язувати її. Дослідження учнів на основі історичних матеріалів мають бути їх самостійною роботою за певними алгоритмами під безпосередньою допомогою педагога (консультація, корекція, керівництво). Дослідження учнів можливе як самостійна робота без залучення вчителя, коли вони оволодіють основними навичками аналізу історичних даних на основі тренувальних вправ, особистої техніки опрацювання, тощо. [50, с. 15].

Виходячи з того, що 8-9 класи мають поглибити дослідницькі навички учнів, навчальна програма повинна бути розроблена з використанням іноземних джерел. Вивчаючи історичні документи, учні мають не лише навчитися надавати їх візуальні ознаки, а й визначити, чому вони були написані, що це за документи, чи є вони переконливі, чи є їхні положення логічно обґрунтованими, який це тип документів, хто їх створив, чому, наскільки вони упереджені, тощо [64, с. 43-44].

В класах де профіль навчання (фізико-математичний, природничий, технологічний, спортивний профілі навчання) супроводжується скороченням обсягу навчальних годин, вчителі повинні представляти навчальні матеріали в максимально цілеспрямованій формі, виділяючи ключові структурні елементи, важливі факти та забезпечуючи уявлення про історичний процес. При цьому необхідно сприяти розвитку історичного мислення та формуванню в учнів навичок використання історичних матеріалів, що забезпечить формування попередньо дослідницьких умінь. У таких класах пропонуємо організувати працю

учнів для дослідження й аналізу різноманітних джерел, наукової літератури та обговорення власних концепцій суспільного розвитку. [64, с. 14-15].

Схожі цілі ставить перед собою й державна концепція «Нової Української школи». У наш час навчання історії має на меті виконання таких завдань: відігравати важливу роль у процесі формування відповідальних та активних громадян та поваги до думки інших; відігравати важливу роль у популяризації основних цінностей толерантності, взаєморозуміння, прав людини, демократії тощо; надання учням можливості розвивати інтелектуальні аналітичні здібності і критично та правильно інтерпретувати інформацію через діалог, пошук історичних фактів та вміння вести відкриту дискусію на основі різних точок зору, включаючи суперечливі та гострі питання [43, с. 11-12].

Сучасні європейські, американські та канадські педагоги та методисти Хаберт Кріїнс (Нідерланди), Данкан Томс та Річард Дарчі (Шотландія), Кріста Доннемаєр (Австрія), Кармен Галлахер (Пн. Ірландія) вважають, що першоджерела та активні методи навчання стимулюють навички критичного мислення, пошуку інформації, формування та вираження власної думки. Європейська педагогіка рекомендує використовувати як джерело все, що може нести інформацію з минулого, з огляду на такі моменти: первинні та вторинні джерела, авторство та точність інформації, важливість інформації про предмет, час джерела; умови, за яких створено джерело, носій інформації, тощо. Усі ці та багато інших умов дозволять критично підійти до сприйняття джерел як носіїв історичної інформації та використання їх у практиці повсякденного викладання історії. Європейські педагоги ще в 70-і рр. ХХ ст. взяли за мету перехід від лінійного однобокого вивчення історії. Знавцем у в цій царині вважається доктор Роберт Страдлінг, який говорить, що багатоперспективність тотожна багаторакурсності. Він визначив три основні аспекти багаторакурсності: різні позиції спостереження; різні точки зору; різні джерела інформації [42, с. 1].

Фахівець з історії державних шкіл Торонто Валентина Курилів рекомендує вивчити історичне джерело поетапно (з урахуванням віку учнів), пояснює, як на уроці історії використовуються та обробляються газетні статті, художня

література та інші джерела, акцентує увагу на упередження і невідповідності в аналізі різних тих чи інших історичних фактів, вважає коректним механізм з'ясування основних ідей документа, виділенням історичного факту тощо. Сучасна педагогіка зазначає, що школярі повинні засвоювати знання в процесі роботи, вчитися працювати самостійно, користуючись сучасними комунікаційними та інформаційними технологіями. Зрештою, такий метод вимагає більше аудиторного часу, одним із ключових завдань вчителя є навчити учнів вмінню об'єктивного відбору інформації з різних джерел [91, с. 136].

Як і будь-яка інша освітня діяльність, використання джерел має охоплювати всі компоненти та найважливіші освітні завдання — навчити учнів структурувати свою діяльність як єдине ціле, коли всі компоненти збалансовані, повністю розвинені, усвідомлені та повністю реалізовані. Також вона має визначати та давати нової якості навчання: формування практичних навичок здобування й аналізу інформації, вміння самостійно вчитися, можливість самостійної роботи та самоорганізації учня. При такому підході важливу роль відіграє проблема управління освіти, що дозволить оптимізувати процес навчання, виявити недоліки педагогічних методів, знайти ефективні шляхи співпраці вчителя та учня. Ця діяльність повною мірою дозволяє сформувати найважливіші навчальні компетентності: історико-пізнавальну та інформаційну. Також не менш важливим аспектом у використанні іноземних джерел на уроках історії є особистісно-діяльнісний підхід до учнів. [96, с. 150-151].

Історико-пізнавальна компетентність проявляється в оволодінні елементами історичного аналізу явищ минулого та їх безпосередньому зв'язку з сьогоденням. Це проявляється у з'ясуванні відношення подій в часі та просторі, встановленні причинно-наслідкових зав'язків між фактами.

Інформаційна компетентність передбачає набуття навичок та вмінь користуватися різними джерелами інформації. Джерельна база історії та будь-якого соціального-виховного предмету дуже різноманітна, але найпопулярнішим у шкільній практиці є письмове джерело. [93, с. 12].

Особистісно-діяльнісний підхід до навчально-виховного процесу можна реалізувати з повною зміною робочого процесу і перетворенням його у вільне опрацювання учнями матеріалу, що важко уявити в умовах загальноосвітньої школи. Іншим варіантом цього підходу є свобода вибору навчального шляху, підручника, методів, а діяльність педагога носить характер партнерства [74, с. 121].

На нашу думку, важливим компонентом на уроці історії є гра. Її можна вважати серйозною спробою окреслити та зрозуміло пояснити природу речей, подій і явищ. Рольова гра дає важливий простір для розвитку творчих здібностей учнів, оскільки дозволяє їм наслідувати певні життєві чи навчальні ситуації. Саме тому їх використання при вивченні історичних джерел є важливою дидактичною складовою. Серед елементів рольової гри можна відокремити персоніфікацію ролей, тобто емоційне входження дітей у реальні чи вигадані історичні образи особистості рунтуючись на попередньо отриманій інформації; персональне входження в образ. Останнє дозволяє максимально підвищити пізнавальну активність кожного учня до різних аспектів періоду, який вивчається (наприклад, учням 8-го класу на одному з уроків можна запропонувати застосувати а метод рольового уособлення до документа, що містить розповіді очевидців козацьких зимівників XVII ст.); дебати від імені історичних діячів – одна з форм колективної роботи, яка стимулює учасників до співпраці, розуміння один одного та терпеливості. [100, с. 218-219].

Дебати включають: особисту увагу, обговорення варіантів у групах, визначення ключових положень та делегування доповідача. Це спонукає школярів до сприйняття конструктивної критики з боку опонентів, розвивати вміння публічно висловлювати свої думки, вчать всесторонньо оцінювати ситуацію та швидко приймати рішення на основі суперечок [100, с. 210]; рольові проекти – форма роботи, яка дозволяє активно здійснювати учням вільний вибір діяльності та теми дослідження на рівні мікрогрупи. Головним елементом є не сам проект, а процес проектування, діяльність школярів. [100, с. 241]

Отже, методика впровадження іноземних джерел лише частково відрізняється від загальної методики роботи з документами. Звичайно, перед тим, як впроваджувати такі тексти школі, учитель повинен його якісно підготувати та подати за допомогою дидактичних вправ та ігор. Не менш важливим, на нашу думку, є використання іноземних джерел в системі інноваційних технологій.

3.2. Розробки дидактичних вправ та ігор з використанням свідчень іноземців для вивчення історії Гетьманщини у 8 класі

Будь-яка діяльність учнів, спрямована на використання матеріалу писемних матеріалів, передбачає, насамперед, опрацювання історичних документів. Учні повинні навчитися використовувати науковий метод для вибору джерела історичних знань, робити змістовний та текстовий аналіз історичних документів, опрацювати та аналізувати подану інформацію. Учні повинні набувати уміння та компетенції дослідницької діяльності шляхом розв'язування різноманітних пізнавальних завдань за допомогою історичних письмових джерел, у тому числі й іноземних авторів-очевидців [100, с. 120-121]

На уроці «Історичні джерела про Богдана Хмельницького як політика й людину» (див. додаток І), під час перевірки домашнього завдання пропонуємо запровадити іноземні джерела шляхом створення на основі них запитань. Фрагменти цитат у яких містяться очевидні підказки, або сама відповідь можна замінити пропусками, які по черзі оприлюднювати, в залежності із здатністю учнів відповісти на запитання.

На цьому ж уроці, для мотивації навчальної діяльності, обґрунтовуючи тезу, що незалежність - це мрія наших предків про рівність між людьми, почуття гордості за свій народ і свою державу, можна використати цитату Вольтера: «Україна завжди мала натхнення бути вільною. Але, оточена з усіх боків Московією, країнами, підвладними великому правителю [султану], та Польщею, вона змушена була обирати собі протектора, а в подальшому й володаря, з однієї з цих трьох держав. Вона піддалася спочатку під протекцію Польщі, яка вважала її занадто за підневільну собі...» [23, с. 302].

Що до етапу актуалізації опорних знань, то нами пропонується використати дидактичну гру «Намалюй козака». Її суть полягає в тому, що вчитель читає фрагменти іноземних авторів з описом козаків, а учні мають зобразити почуте на папері. Не менш актуальною тут буде вправа «Дірявий текст», яка ґрунтується на спогадах іноземців. Як результат учні мають здогадатися про кого йдеться в наведених фрагментах. [59, с. 142].

При вивченні нового матеріалу в питанні зовнішньополітичних амбіцій Хмельницького доречно навести його слова у лютому 1649-го до комісарів які прибули на переговори від короля Речі Посполитої, Яна Казимира: «Правда то є, що мені то Бог дав, що я є єдиновладцем і самодержцем Руським... Тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львів, Холм і Галич». Після чого поставити учням проблемне запитання: «чи можна вважати Б. Хмельницького справжнім патріотом української землі?». Доречним на цьому етапі буде й метод «Дерево пізнання». Учні опрацьовують історичні джерела, наведені у підручнику В. Власова «Історія України» [88, с. 140-143] та виписують головні особливості гетьмана. Після цього на дошці вони прикріплюють наліпки, де позначено риси характеру та зовнішності Богдана Хмельницького.

Не менш важливим є й використання візуальних джерел. Так на етапі актуалізації опорних знань, при демонстрації гравюр історичних постатей, учням можна дати завдання вказати хто зображений на малюнку та дати коротку інформацію про персонажа [67, с. 243]. На етапі ж пояснення нового матеріалу нами пропонується завдання з порівнянням опису Б. Хмельницького іноземними авторами та гравюрою Вільгельма Гондіуса. Також в питанні, яке стосується зовнішньої політики гетьмана, нами пропонується використати гравюри Абрагама ван Вестерфельда «Зустріч Янушем Радзивіллою посланців Богдана Хмельницького» та «Зустріч шведського короля Карла X Густава з трансільванським князем Ракоці та наказним гетьманом Антоном Ждановичем біля містечка Модлібожець 1 квітня 1657 р». Після аналізу цих візуальних джерел, учні повинні відповісти на проблемне запитання: «Про які зовнішньополітичні зв'язки свідчать наведені гравюри?»

Невід'ємним компонентом уроку має парна та групова робота. Вона може бути використана як для засвоєння знань, так і для їх реалізації. Це може статися відразу після того, як вчитель представить новий матеріал, на початку уроку, замість опитування, на спеціальному уроці, приурочуваному застосуванню знань, умінь та навичок. Парна та групова робота також може використовуватись, як частина повторювально-узагальнюючого уроку. [74, с. 121].

Особливо ефективна така методика на ранніх етапах навчання учнів роботі в малих групах. Її можна використовувати для досягнення будь-якої мети навчання: засвоєння, закріплення, перевірки тощо. Працюючи в парах, усі діти в класі отримують рідкісну, за мірками традиційної системи освіти, можливість проявити себе. Робота в парах дає учням час подумати та поділитися ідеями з колегою, перш ніж висловлювати їх класу. Це сприяє розвитку комунікативних навичок, мовленнєвих навичок, критичного мислення, вміння переконувати та вести дискусію. [96, с. 153].

Опираючись на це, на етапі пояснення нового матеріалу, учням можна запропонувати роботу з історичними джерелами в парах. Суть якої полягає в опрацюванні свідчень іноземців, які наведені у підручнику та групування їх за критеріями:

- Ті, що свідчать про посилення національно-релігійного гніту на українських землях під владою Речі Посполитої;
- Ті, що свідчать про обмеження прав козацтва;
- Ті, що свідчать про погіршення становища селян та міщан.

Другою частиною цього завдання, визначивши причини та передумови Національно-визвольної війни та опрацювання джерел, може слугувати складення таблиці «Причини та передумови Національно-визвольної війни». На цьому ж етапі можна запровадити інший вид групової роботи. У ньому після прочитання тексту джерела, учні повинні обговорити у групах свої відповіді на поставлені запитання. [100, с. 201-202].

Як вже зазначалось вище, самостійна робота школярів з вивчення іноземних документів має бути добре організована вчителем і здійснюватись за певним

алгоритмом. Тому учням заздалегідь готується і пропонується пам'ятка, в якій відбиваються основні етапи роботи з документом. Зокрема, В. Мисан зазначає, що на сьогодні існує низка підходів у викладанні історії, і на їх основі розроблено кілька пам'яток для попереднього аналізу документа, що дозволяє вчителю-практику проявляти творчість та використовувати ті методи та прийоми при роботі з документами, які найбільш сприятимуть досягненню навчальної мети (об'єктивному та неупередженому пізнанню історії свого народу) [63, с. 15-16].

Під час розробки планів-конспектів уроків для вивчення Гетьманщини, доречним буде також використання іноземних періодичних видань. Найлегше це реалізувати для подій з історії України, за якими найбільше спостерігали іноземні автори. Наприклад, під час вивчення теми «Гетьманщина в часи Івана Мазепи» (див. додаток К) можна використати завдання в якому потрібно встановити в хронологічній послідовності фрагменти з іноземних періодичних видань таких як «The London Gazette», «Gazette de France», «L'Espion des cours de Princes chretiens», «Le Mercure Anglais», «The Moderate Intelligencer», «Frankfurt Post-Zeitung» та інших. Також буде доречним завдання з датуванням події про яку йдеться в уривку газети. В контексті «теми Мазепи» можна провести «історичні дебати» у яких одна група учнів на основі історичних джерел обґрунтовує тезу «Іван Мазепа – патріот своєї батьківщини», а інша група - тезу «Іван Мазепа – зрадник». На цьому уроці за основу дидактичних вправ можна взяти також щоденники Г. Адлерфельта [12], Христофора Германа Манштайна [18], Йогана Корба [16], Жан Бенуа Шерера [7], та інших.

Звичайно тексти історичних джерел необхідно подавати в перекладі українською мовою. На нашу думку, найкращим варіантом ознайомлення з іноземним джерелом такого характеру, було б використання інноваційних методів навчання. Наприклад, розробка вправ для роботи з текстом за допомогою онлайн-сервісу «HP5» [99, с. 75]. Ідея полягає в поєднанні фото оригінального тексту і, попередньо підготовленого, перекладу фрагменту у «інтерактивній книзі». Попри наведені натискання на оригінальний фрагмент тексту автоматично буде надано

підготовлений переклад. Це дозволить учням розвивати не лише логічну, але й мовну та, при подальшому обговоренні джерела, мовленнєву компетентність.

Зачіпаючи тему використання іноземних джерел за допомогою інноваційних технологій, вважаємо доречним зазначити ефективність таких прийомів під час дистанційного навчання, оскільки вони є найбільш наочними. Не слід забувати, що головними характеристиками дистанційного навчання є інтерактивна взаємодія у процесі здобуття знань та час для самостійного опрацювання, а роль вчителя у такій системі займає більш консультативний характер [46, с. 9].

Інноваційні технології можна використати також й для розробки різноманітних тестових завдань з використанням іноземних джерел. Такий тип опитувань, можна застосувати на платформах «CLASSMARKER», «KANOOT!», «QUIZLET», «PROPROFS», та інші [44, с. 224-225]. У більшості з них можна формувати тести на будь-який смак. Це може бути вибір одного або кілька варіантів, пошуки пропущених слів в тексті або написання розгорнутої відповіді. Не менш важливе й те, що багато таких сервісів дозволяють вставляти текстові документи та презентації, файли PDF, аудіо та відео, а також фото оригінальних текстів.

Прикладом впровадження інноваційних технологій на уроках історії є й самостійна робота учнів з іноземними інтернет-архівами, такими як: «Internet Archive», «David Rumsey Historical Map Collection», «Polona», «Herder- Institut», «Digiporta» та інші (див. додаток Й), а також подорожі віртуальними музеями. Наприклад з сайту «Музеї України просто неба», де компанія Google разом з міністерством культури України оцифрувала сім музеїв просто неба в різних регіонах країни і створила віртуальний тур ними. Звичайно ці сайти та архіви можна використовувати і в комплексі а також впроваджувати в різні дидактичні завдання для школярів [55].

Вважаємо доречним також твердження Л. Задорожної, яка вважає, що при вивченні історичного матеріалу на уроці історії доцільно вести евристичний діалог, який складається з таких етапів: Підготовка, у тому числі й обрання

документу за змістом, текстом, проблематикою та навчальними вимогами; діагностика, за допомогою якої вчителі за певним алгоритмом дій перевіряють рівень сформованості вміння виконувати первинний аналіз документів, що, на нашу думку, має підвищити аналітичні здібності та рівень джерелознавчої культури старшокласників; інформаційний етап, який відбувається на основі рівня засвоєння та відновлення навчальної інформації, що міститься в документі; аналіз, що заснований на правилах евристичного діалогу; творчість, у тому числі шляхом інтеграції теорії та літератури, покращує навички та вміння учнів застосовувати теорію, яку вони вивчили, до вирішення проблеми [104].

В. Мисан пропонує вивчати письмові джерела за допомогою реалізації послідовних кроків: візуального огляду джерела; визначення типу письмового джерела (офіційні документи, газетні статті, спогади тощо); визначення авторства та отримання інформації про авторство; з'ясування, дати створення документа, що важливо для загальної характеристики та його достовірності; визначити первинний чи вторинний характер історичного джерела; з'ясувати, як виникло джерело – чи було створено для якоїсь мети, чи неупереджено; визначити рівень довіри до джерела; проводити детальне та цілеспрямоване вивчення історичного джерела відповідно до призначення та призначення того чи іншого виду документа та його обсягу інформації [48, ст. 20-22].

Російський вчений О. Степанищев у посібнику «Методика викладання і вивчення історії» встановив метод послідовного текстового вивчення джерел, який є одним із методів вивчення історичних документів, та ґрунтується на послідовному вивченні учнями необхідної інформації, логічності. Послідовні операції призначені для засвоєння необхідної учням інформації. За словами дослідника, метод працює насамперед в чотирьох діях: виявлення та опрацювання основної ідеї джерела; аналіз авторської проблеми; аналіз подій, фактів і персонажів; порівняння історичного досвіду з реальністю [97, ст. 99-104].

Роблячи висновок з усього вищесказаного можна зазначити, що першочерговою метою підчас вивчення іноземних історичних джерел має стати оволодіння учнями умінням працювати з документами. Впровадження історичних

джерел в урок, має здійснюватися шляхом створення різних дидактичних вправ направлених на аналіз тексту. Не слід забувати також й про впровадження таких вправ за допомогою інноваційних технологій та у систему дистанційного навчання. Процес дослідження іноземних джерел учнями, має впроваджуватися поетапно та під контролем вчителя. Також слід дотримуватися принципів логічності та послідовності, для формування в учнів критичного мислення та вміння працювати з джерелом.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи процитований і проаналізований нами матеріал у вимірі спроб його застосування в навчальному процесі на уроках історії України у 8 класі, ми робимо наступні висновки. Отже, стан наукової розробки проблеми щодо використання іноземних джерел з історії Гетьманщини тягнеться ще з дореволюційних часів. В часи УНР, процес використання іноземних авторів, а вірніше напрацювань очевидців досліджуваного нами часу був удосконалений в контексті вивчення історії України. Проте, через недовгий час існування української держави в період національної революції та відсутності можливостей поширення літератури для шкіл з цим матеріалом, процес був відкладений аж на півстоліття. В 1950–1960-х рр. спостерігається нова динаміка щодо знаходження способів використання іноземної джерельної бази про історію України в XVII – XVIII ст. Значним недоліком радянського періоду становлення проблеми є ідеологізація процесу та цензурне редагування первинного змісту вибраних цитат. В підручниках часів незалежності справа з використання джерельної бази іноземного походження, а точніше її окремих уривків в підручниках стоїть на набагато кращому рівні. Найкраще з цим питанням стоїть у підручниках авторства О. Гісема та В. Власова. Низка проаналізованих нами прийомів як текст із історичними помилками, «Закрий вікно», самостійна робота з підручником чи під наглядом вчителя щодо застосування іноземних джерел на уроках історії у 8 класі є надійним методичним інструментом на тому чи іншому етапі уроку. Безумовно, проаналізований основний перелік методичного інструментарію для розвитку критичного мислення є не вичерпним і потребує значного розширення.

Говорячи безпосередньо про самі джерела іноземного походження із історії Гетьманщини в XVII – XVIII ст., нами було процитовано та взято до уваги десятки різних за змістом, обсягом і походженням документів. Хроніки, мемуари, газетна періодика того часу та навіть наукові доробки – це все в тій чи іншій мірі, у великому обсязі чи фрагментарно у формі невеличких згадок демонструє характер уваги до Гетьманщини в час її існування.

В переважній більшості, це як дослідження чи згадки (розповіді) про Національно-визвольну революцію 1648–1657 рр. на її першому етапі під проводом гетьмана Б. Хмельницького, різноманітні згадки про гетьманів часів Руїни, де зокрема особливої популярності в ті часи набув П. Дорошенко. Ну, і, звичайно, особлива увага зверталася на діяльність гетьмана І. Мазепи. Майже не здобули популярності і користувались поодинокими згадками в часописах чи дослідження очевидців часу діяльність І. Виговського та гетьманів в XVIII ст.

Найбільше та найоб'ємніше ми взяли до розгляду мемуари французьких, шведських та російських авторів. Під час проведеного нами дослідження, нами порушувались і часові рамки щодо висвітлення окремих фрагментів мемуарів, аби показати з якого періоду ці твори відображали історію України і на якому відтинку описи закінчувались. Найповніше іноземні мемуари акцентували власну увагу на подіях Хмельниччини та біографічних даних щодо персон, котрі брали в ній участь як з українського, так і польського боку. Не меншою увагою користувались події Північної війни 1700–1721 рр. в мемуарах шведських полководців та російських послів. В них по різному дається оцінка діяльності гетьмана Івана Мазепи, його амбіціям, планам та геополітичному вибору. На відміну від низки джерел з художньої літератури, саме мемуаристика найповніше відображає реальні факти стосовно тієї чи іншої події. Це видається з тих причин, що більша частина мемуарів писалась як в Україні в ході бойових дій, подорожей та дипломатичних візитів того чи іншого посла, військового чи священнослужителя як у випадку з П. Аалєбським.

Відносно газетної періодики, проаналізовані нами публікації французької, польської, британської, австрійської, голландської та іншої періодики показали, що події в Гетьманщині були такими ж актуальними, як те, що відбувається довкола сьогоднішніх подій в Україні 2014–2022 рр. Так, можливо не так часто як зараз, але саме газетна періодика була першочерговим джерелом масового характеру для грамотних жителів Європи стосовно подій в Україні XVII – XVIII ст. В будь-якому випадку, ці джерела не могли читати скажімо селяни чи бідняки.

Починаючи з XVIII ст. тиражі ставали більшими, а отже і коло осіб, котрі цікавились нами – ширшим.

Теми для європейської преси, котрі згідно нашого дослідження, користувались найбільшим попитом були про події 1648–1657 рр., розгром московитів козацько-татарськими військами під м. Конотоп 1659 р., події польсько-турецької війни 1672–1699 рр. та події 1708–1809 рр. у вирі Північної війни 1700–1721 рр., а точніше її українського театру. Козаки та гетьмани на шпальтах європейської періодики відображались як найбільш відважні воїни Європи, подекуди як бунтівники, а в англійській пресі – як щирі борці з католицькою навалюю в Східній Європі. Зокрема, справжнім кумиром англійської публіки у ті часи був Б. Хмельницький завдяки захоплення ним О. Кромвелем. Для французів, образ Б. Хмельницького так і залишився бунтівничим, позбавленим честі і фактично був пропольською інтерпретацією подій. Події Північної війни в періодиці Заходу мали як частковий характер, так і взагалі фейковість відносно справжнього стану справ. Тим не менш, всі ці джерела попри вплив Польщі чи замовлення європейських монархів, є цінними з огляду на те, що учні можуть наводити аналогії з сучасністю. Зокрема, якою є позиція нашої держави в англомовній, французькій чи навіть тій же польській, російській чи угорській газетно-журнальній періодиці.

Оглядаючи питання формування історіографії про Гетьманщину в XVII – XVIII ст. ми не можемо оминати питання про те, що більша частина масиву цих праць створювалась у XVIII – на початку XIX ст. Французькі погляди щодо України є найбільш повними і на відміну від погляду російських історіографів, вони позбавлені імперських позицій та висвітлюють подій як незалежні експерти. Найбільш точними в цьому аспекті є праці Б. Шерера, М. Шевальє і окрема увага Ф.-М. Вольтера щодо опису Північної війни на теренах України в 1708–1711 рр. В них автор відзначив цілком природні прагнення українців до власної державності, свободи, рівності та братерства, що також було притаманно французьким революціонерам. Всі іноземні автори, окрім московських, цілком логічно зазначали, що без втручання Москви, в Україні могла відродитись вільна держава

як це було у їхніх попередників та предків з кочових племен, зокрема і скіфів. Зрозуміла річ, що українські дослідники Д. Бантиш-Каменський, М. Маркевич, М. Костомаров піддали критиці низку неточностей, помилок та зауважень щодо правдивого висвітлення подій.

Ведучи мову про методологічні розробки щодо праці з джерелами на уроках історії України, відзначимо, що в ході роботи з документами, учні навчаються реалізовувати мовну, логічну, аксіологічну і низку інших компетентностей. Ключовим завданням вчителя стає в цьому аспекті навчити учнів як розвитку критичного мислення, уміння працювати з документами, вміння аналізувати інформацію, розрізняти правду та фейки. В ході роботи з тими чи іншими платформами щодо створення власних проєктів, учні здобувають навичкам творчого мислення та застосовувати здобутті знання на практиці через цитування того чи іншого джерела. Створюючи умови для аналізу тексту через традиційні чи нетрадиційні форми, методи та прийоми навчання, ми проводимо експерименти щодо найбільш гнучкої роботи з історичними текстами. Як і що найкраще та потрібно реалізовувати крізь запропоновану нами теорію, покаже з часом практика.

Разом з тим, не можливо не відмітити проблему того, що іноземні джерела в сучасних підручниках не користуються належною популярністю. Для цього, автор дослідження популяризує іноземні та вітчизняні джерела з історії Гетьманщини на платформі «Тік-Ток» уже понад рік (з 2021 р.) (див. додаток Г). У власному блозі, автор наводить не лише цитати з джерел, а й активно працює як антипропаганда для московських ідеологів та прихильників «русского міра» на просторах мережі. Станом на 18 травня 2022 р. блог налічує 12,1 тисяч підписників та понад 261 тисяч вподобань.

Ми вважаємо, що створене нами дослідження може стати надійним посібником для роботи з іноземними джерелами про історію Гетьманщини в XVII – XVIII ст. як для педагогів, так і студентів. Ми сподіваємось, що проведена нами робота може бути розширеною при створенні наступних досліджень на обрану нами проблематику.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I. Праці і мемуари іноземних мандрівників

1. Белдинг Г. Донесение кор. Карлу X Густаву о дипломатических переговорах с Богданом Хмельницким и неудачном их окончании (начало февраля 1657 г.). Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссиею для разбора древних актов, состоящий при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 3.Т. 4. Акты шведского государственного архива, относящиеся к истории Малороссии (1649–1660). К., 1908. С. 201–207.
2. Джеффріс Д. Листи із шведської армії до міністра в Уайтхолл (1708 р.) (Переклад з англійської і коментар О. Герасимчука). *Сіверянський літопис*. Чернігів. 2018. № 4. С. 107–125.
3. Кунаков Г. «Записка...», декабрь 1649. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Т. 3 (1638-1657). СПб.: в типографии П. А. Кулиша, 1861. С. 392–408.
4. Халебський П. Україна - земля козаків: Подорожній щоденник / Упоряд. М.О. Рябий; Післям. В.О. Яворівського. К.: Ярославів Вал, 2009. 293 с.
5. Челеби Э. Книга путешествия. Крым и сопредельные области: Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века. Вып. 1: Земли Молдавии и Украины. Отв. ред. А. С. Тверитинова. Составитель А. Д. Желтяков; Предисл. А. Д. Желтякова, Л. С. Тверитиновой, В. В. Мавродина. Институт народов Азии. М., 1961. 340 с.
6. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. Пер. з фр. вид. 1663 р. Ю. Назаренка. Київ: Томіріс, 1993. 224 с.
7. Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України або Малоросії. Пер. з фр. В. В. Коптілов. К.: Український письменник, 1994. 311 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Sherer_Zhan-Benua/Litopys_Malorosii_abo_Istoriia_kozakiv-zaporozhtsiv.pdf (дата звернення: 10.05.2022).

8. Brown E. A discourse of the original countrey , manners, government and religion of the Cossacks , with another of the Precopian Tartars. And the history of the wars of the Cossacks against Poland. London, 1672. 195 s. URL: <https://polona.pl/item/a-discourse-of-the-original-countrey-manners-government-and-religion-of-the-cossacks,ODY2NDc3NTA/9/#info:metadata> (дата звернення: 10.05.2022).
9. Engel J. C. Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Cosaken, wie auch der Königrei- che Halitsch und Wladimir. Band 48. 1796. 709 s.
10. Favier J.-L. Politique de tous les cabinets de l'Europe, pendant les règnes de Louis XV et de Louis XVI... T1. Paris, 1793. 490 p., URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k432079w/f2.item.r=Ucrainiens.zoom> (дата звернення: 11.05.2022).
11. Gramont A. de. Relation de mon voyage en Pologne. La Revue de Paris. 1922. 15 avril. P. 698–737.
12. Gustaf A. Histoire militaire de Charles XII, roi de Suède, depuis l'an 1700 jusqu'à la bataille de Pultawa en 1709, écrite par ordre exprés de Sa Majesté par Mr. Gustave Adlerfeld, Chambellan du Roi. Amsterdam, 1740. 434 s. URL: https://books.google.fi/books?id=_45cAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (дата звернення: 12.05.2022).
13. Handlingar rörande Sveriges historia. Svenska riksrådets protokoll. 13, 1649. Stockholm. 1912. 570 p.
14. J. J. Smits, Recherches politiques, sur l, etat ancien et moderne de la Pologne appliquees a sa derniere revolution, T. 6. Paris, 1795. 400 p. URL: https://books.google.ro/books?id=ESVgAAAACAAJ&printsec=frontcover&dq=r+echerches+politiques+sur+l%27%C3%A9tat+ancien+et+moderne+de+la+pologn+e+appliqu%C3%A9es+%C3%A0+sa+derni%C3%A8re+r%C3%A9volution&hl=uk&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (дата звернення: 12.05.2022).
15. Korb J. G. Diarium itineris in Moscoviam perillustris ac... Ignatii Christophor nobilis domini de Guarient, & Rall... ab romanorum imperatore

- Leopoldo I. ad tzarum et magnum Moscoviae ducem Petrum Alexiowicium anno. Vienna. 1698. 252 s.
16. Linage de Vauciennes Pierre. Mémoires. De ce qui s'est passé en Suède et aux provinces voisines depuis l'année 1649 jusqu'à l'année 1652. Tirés des dépêches de Monsieur Chanut, ambassadeur pour le roy en Suede, par Linage de Vauciennes. Cologne: Chez Pierre Marteau, T. II. 1677. 490 p.
  17. Linage de Vauciennes Pierre. Mémoires. De ce qui s'est passé en Suède et aux provinces voisines depuis l'année 1652 jusqu'à l'année 1655. Tirés des dépêches de Monsieur Chanut, ambassadeur pour le roy en Suede, par Linage de Vauciennes. Cologne: Chez Pierre Marteau, T. III. 1677. 496 p.
  18. Manstein H. Memoirs of Russia. Published by Becket: London, 1773. 416 s.
  19. Nordberg J. A. Histoire de Charles XII roi de suede. Haye. 1748. T. 1. 533 p.
  20. Nordberg J. A. Histoire de Charles XII, roi de Suede, t. II. La Haye, 1748. 680 p.
  21. Sebesi F. Czehirini jegyzetei. Monumenta Hungariae historica: Magyar történelmi emlékek... Budapest. T. 23. P. 531–546.
  22. Sobieski J. Commentariorum Chotinensis Belli Libri Tres: Opus Posthumum. Danzig: Georgius Försterus. 1646. 198 p. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=cTpNAAAACAAJ&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false> (дата звернення: 10.05.2022).
  23. Voltaire. Histoire de Charles XII, roi de Suede. T. 1. A Basle.: Chez Christophe Revis, 1731. 355 p.
  24. Voltaire. Oeuvres completes. T. 24. Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand. Kehl.: L'imprimerie de la société littéraire-typographique, 1784. 435 p.

II. Тогочасні періодичні видання

25. Daily Courant. London, 1708. December 29. No. 2239.
26. Die europäische Fama, welche den gegenwärtigen Zustand der vornehmsten Höfe entdeckt... 1708, Vol. 3. 1004 p.
27. Gordon P. Tagebuch. St. Petersburg, 1851. 2 Bd. 417 p.
28. Historische Remarques. Hamburg, 1704. 22 Januar. No. 4. 26 p.
29. Loret J. La Muse historique ou recueil des lettres en vers contenant les nouvelles du temps. Paris, 1857–1877. 4 v. 582 p.
30. Recueil des nouvelles ordinaires et extraordinaires , relations et recits des choses avenues, tant en ce royaume qu'ailleurs , pendant l'année mil sept cent neuf, Paris, 1709. 624 p.
31. The Boston News-Letter. Boston, 1705. January 29.
32. The London Gazette. London, 1709. January 3. No. 4502.
33. The London Gazette. London, 1709. August 27-30. No. 4580.
34. The London Gazette. London, 1709. September 3-6. No. 4583.
35. The London Gazette. London, 1687. October 3-6. No. 2283.
36. The London Gazette. London, 1709. September 8-10. No. 4585.
37. The London Gazette. London, 1709. August 13-16. No. 4574.
38. The London Gazette. London, 1709. September 20-22. No. 4590.
39. The London Gazette. London, 1705. May 24-28. No. 4126.
40. Theatrum Europaeum, oder ausführliche und wahrhaftige Beschreibung aller und jeder denckwürdiger Geschichten 1687-1690. Teil XIII. Beschreibung durch anonymus. Frankfurt. a.M., 1698. 1411 s.
41. Theatrum Europaeum, oder ausführliche und wahrhaftige Beschreibung aller und jeder denckwürdiger Geschichten 1647-165. Beschreibung durch Joh. Georg Schleder. Frankfurt. a.M., 1663. Bd. VI. 1243 s.

III. Офіційні законодавчі документи

42. Експрес-бюлетень фахової інформації Історія. Право. Громадянська освіта. Департамент освіти Вінницької міської ради. Комунальна установа «Міський методичний кабінет». Вінниця, 2020. 12 с.
43. Нова Українська Школа: концептуальні засади реформування середньої школи / М-во освіти і науки України. Київ, 2016. URL: https://www.pedrada.com.ua/files/articles/2365/Koncepcija_Nova_ukrainska_shkola_MON_2016_Pedrada.pdf (дата звернення: 10.05.2022).
44. Соціальна та освітня інклюзія: історія, сучасність, перспективи розвитку: колективна монографія у 2 частинах. Частина 1. Інституційні та особистісні аспекти впровадження в Україні./ за ред. С.П. Миронової, Л. Б. Платаш. Чернівці: «Технодрук», 2021. 352 с.

IV. Монографії і статті

45. Алексашкина Л. Н. Методическое построение учебников истории и географии. Проблемы школьного учебника. М.: Просвещение, 1981. Вып. 9. С. 56–76.
46. Андрусенко Н. В. Дистанційне навчання в Україні. Дистанційне навчання як сучасна освітня технологія: матеріали міжвузівського вебінару / відп. ред. Л. Б. Ліщинська. Вінниця: ВТЕІ КНТЕУ, 2017. С. 7–9.
47. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения Славян в сей стране до уничтожения Гетманства: в 3 ч. Изд. 4-е. Киев; Санкт-Петербург; Харьков: Южно-рус. кн-во Ф. А. Иогансона, 1903. 609 с.
48. Борщак І. Вольтер і Україна. Україна: *Науковий двохмісячник українознавства*. К., 1926. Кн. 1 (16). С. 34–42.
49. Брицький П.П., Бочан П.О. Німці, французи і англійці про Україну та український народ у XVII–XIX століттях. Чернівці: Технодрук, 2011. 308 с.
50. Буряк В. К. Самостійна робота як системоутворюючий елемент навчальної діяльності студентів. Вища школа. 2008. № 5. С. 10–24.

51. Винар Л. Проблема зв'язків Англії з Україною за часів гетьманування Богдана Хмельницького. 1648-1657: історична студія. Лондон: Українська видавнича спілка. 1960. 21 с.
52. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Том VIII. Частина 2. Початки Хмельниччини (1638-1648). Вид. 2-е. Київ-Відень, 1922. 224 с.
URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Hrushevskiy/Istoriia_Ukrainy-Rusy_Tom_VIII_Chastyna_2_Pochatky_Khmelnichchyny_1638-1648.pdf
(дата звернення: 12.05.2022).
53. Кіт П. Еволюція терміну «Україна» та «українець» від географічного найменування до етнографічної приналежності. *Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової студентської конференції «Україна соборна: кризь призму гуманітарних досліджень».* (19-20 жовтня 2021 р). Черкаси: ЧНУ ім. Б.Хмельницького, 2021. С. 51–56.
54. Константиненко К. «Реляція про походження та звичаї козаків» Альберто Віміні: історія, уява, реальність. *Київська старовина.* 1999. № 5. С. 50–63.
55. Курченко Т. Є. Електронні виставки та віртуальні екскурсії як умова доступу та забезпечення збереження цифрової історико-культурної спадщини на сайтах обласних краєзнавчих музеїв України. *Інформаційна освіта та професійно-комунікативні технології XXI століття: Мат.-ли VIII Міжнародної науково-практичної конференції, 10-12 вересня 2015р.* Одеса, ОНПУ, 2015 С.134–138.
56. Левин Г. Из истории демократического движения в годы английской буржуазной революции. Ученые записки Ленингр. гос. пед. института. Ист. факультет. Ленинград, 1966. Т. 288. С. 3–123.
57. Лисянська Д. С. Методика використання історичних документів на уроках історії України. *Теорія та методика навчання суспільних дисциплін: науково-педагогічний журнал.* Суми, 2018. №1(6). С. 40–43.
58. Лутошкина И.В. Работа с текстом учебника в 5 классе. *Преподавание истории и обществоведения в школе.* 1998. №4. С. 43–45.

59. Мазурова К. Г. Работа с текстом на уроках истории как средство формирования познавательного интереса учащихся. Научно-методическое сопровождение реализации ФГОС: опыт, проблемы, пути их преодоления. Кемерово, Изд. КРИПКИПРО, 2020. 366 с.
60. Малієнко Ю. Дослідницька діяльність старшокласників на уроках історії. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. Умань, 2011. № 1. URL: <http://znp.udpu.edu.ua/article/view/188700> (дата звернення: 12.05.2022).
61. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709. Передмова Л. Винара. Український Вільний Університет. Мюнхен, 1988. 285 с.
62. Мисан В. О. Принципи змісту шкільного курсу історії України як дидактична проблема. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія*. Вінниця, 2013. № 39. С. 52–56.
63. Мисан В. Час повернутися до історичних джерел. *Історія України*. 2009. № 21. С. 14–18.
64. Мороз П. В. Дослідницька діяльність учнів у процесі навчання всесвітньої історії в основній школі : методичний посібник. К.: ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. 96 с.
65. Мороз П., Мороз І. Аналіз стану використання історичних джерел у навчанні історії в старшій школі. *Український педагогічний журнал*. Київ, 2019. № 4. С. 142–153.
66. Павленко С. Військо Карла XII на півночі України. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2017. 512 с.
67. Пометун О. І., Гупан Н. М. Візуальні джерела у підручнику з історії як засіб розвитку критичного мислення учнів. *Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць*. К.: Педагогічна думка, 2020. Вип. 24. С. 241–255. URL: <http://ipvid.org.ua/Vypusk24/Statti/O%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B0%>

[20%D0%9F%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D1%82%D1%83%D0%BD.pdf](#)

(дата звернення: 12.05.2022).

68. Пометун О.І. Підручник з історії у контексті діяльнісного і компетентнісного підходів. *Український педагогічний журнал*. Київ, 2015. № 2. С. 146–157.
69. Приймак Т. Вольтер про Мазепу та Україну початку XVIII ст. *Український історичний журнал*. 2018. № 1. С. 46–174. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2018_1_5 (дата звернення: 12.05.2022).
70. Січинський В. Ю. Чужинці про Україну. Львів: Світ, 1991. 92 с.
71. Стасюлевич М.М. История средних веков в ее писателях и исследованиях новейших ученых. СПб., 1863. Т. 1. 783 с.
72. Таирова-Яковлева Т. Мазепа. М.: Молодая гвардия, 2007. 304 с.
73. Терно С. О. Розвиток критичного мислення старшокласників у процесі навчання історії. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2011. 275 с.
74. Ткаченко О., Грукач В., Ткаченко Т. Формування особистісних компетентностей учнів на уроках історії та правознавства шляхом залучення документальних джерел. *Соціум. Документ. Комунікація: збірник наукових статей*. Переяслав-Хмельницький, 2022. Вип. 14. С. 116–138.
75. Удод О. А. Історія історичної науки в Україні: проблеми дисциплінарної структури та предметної області досліджень. *Академічні та доакадемічні образи української історіографії*. Київ, 2012. С. 7–26.
76. Франко І. Хмельниччина 1648-1649 років у сучасних імені віршах. *Записки Наукового ім. Товариства Шевченка*. 1898. Т. 23–24. Кн. 3–4. 114 с.
77. Чемерис А. В. Писемні джерела в підручнику з історії України для десятикласників профільних класів суспільно-гуманітарного напрямку. *Проблеми сучасного підручника*. Київ, 2015. Вип. 15(2). с. 327–335.
78. Чухліб Т. В. Іван Мазепа. К.: Арій, 2013. 221 с.
79. Чухліб Т. В. Шлях до Полтави: Україна і Росія за доби гетьмана Мазепи. К.: Наш час, 2008. 263 с.

80. Barricelli M., Becker A. Christian Heuer (Hrsg.): Jede Gegenwart hat ihre Gründe. Geschichtsbewusstsein, historische Lebenswelt und Zukunftserwartung im frühen 21. Jahrhundert. Schwalbach. 2011. 246 p.
81. Borschak E. Early relations between England and Ukraine. *The slavonic and east-european review*. 1931. V. 10. № 28-29. P. 138–160.
82. Borschak E. L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale. Paris, 1935. 202 p.
83. Doroschenko D. Die Ukraine und ihre Geschichte im Lichte der westeuropäischen Literatur des XVIII und ersten Hälfte des XIX Jahrhunderts. Abhandlungen der Ukrainische wissenschaftliche Institutes in Berlin. Berlin, 1927. 190 s.
84. Ercikan K, Seixas P. *New Directions in Assessing Historical Thinking*. 2015. 284 p.
85. Mackiw T. English reports on Mazepa: Hetman of Ukraine and Prince of the Holy Roman Empire, 1687-1709: monograph. New-York: Ukrainian Historical Assotiation, 1983. 177 p.
86. Nowak Z. Zapomniane wiersze o wojnie polsko-kozackiej: Ze zbiorów biblioteki Gdańskiej. Libri geganenses. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk. 1976. T. 5. 320 p.

V. Підручники й посібники

87. Вагин А.А. Методика преподавания истории в средней школе: учение о методах: теория урока / М.: Просвещение, 1968. 431 с.
88. Власов В. С., Панарін О. Є., Топольницька Ю. А. Історія України: підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти. К.: Літера ЛТД, 2021. 256 с.
89. Гісем О. В., Мартинюк О. О. Історія України: підруч. для 8 кл. закл. загал. серед. Освіти. Харків: Вид-во «Ранок», 2021. 192 с.

90. Комаров Ю., Мисан В., Осмоловський А. та ін. Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900–1939 роках: Навч. посібн. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. К.: Генеза, 2004. 256 с.
91. Курилів В. Методика викладання історії: Навч. посібник. Львів, Торонто: Світ, 2003. 248 с.
92. Макарчук С. А. Джерелознавство історії України: Навч. посібн. Львів: Світ, 2008. 512 с.
93. Малієнко Ю. Б. Методика компетентнісно орієнтованого навчання всесвітньої історії у 7-му класі : методичний посібник. К.: ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. 96 с.
94. Маценко Н. В., Свір Н. В. Вчимося вчитися та критично мислити. Нестандартні завдання за темами тижнів до курсу «Я досліджую світ» (Серія «Нова українська школа»). Х.: Вид. група «Основа», 2019. 136 с.
95. Пометун О. І., Гупан Н. М., Власов В. С. Компетентнісно орієнтована методика навчання історії в основній школі: методичний посібник / за ред. О. І. Пометун. К. : ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. 208 с.
96. Пометун О.І., Фрейман Г.О. Методика навчання історії в школі. К.: Генеза, 2006. 328 с.
97. Степанищев А.Т. Методика преподавания и изучения истории: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений: В 2 ч. Москва, 2002. Ч. 1. 304 с.
98. Фарфоровский С.В. Источники русской истории. Русь до-Петровская: пособие для старших классов средних учебных заведений и для самообразования. СПб: изд. Т-ва М. О. Вольф, 1913 Т. 1. 402 с.
99. Центр міської історії. Розмовляти про складне. Спільна відповідальність за спільну спадщину. Матеріали для освітян. редкол.: Костюк І., Назарук Т., Дудко О., Магдиш І., Согор Я., Бойко Х. Львів, 2020. URL: <https://reherit.org.ua/wp-content/uploads/2020/11/Speak-abt-complex-history.pdf> (дата звернення: 12.05.2022).
100. Яковенко Г.Г. Методика навчання історії: навчально-методичний посібник. Харків: Вид. ХНАДУ, 2017. 324 с.

VI. Енциклопедичні видання

101. Енциклопедія історії України Т. 10 : Т — Я. редкол.: В. А. Смолій та ін. Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка. 2013. 784 с.
102. Мала енциклопедія етнодержавознавства. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Упорядник Ю. І. Римаренко та ін. К.: Видва: «Генеза», «Довіра», 1996. 942 с.
103. Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Випуск 5. Біографічна частина: А–М. Відп. ред. М.М. Варварцев. К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. 331 с.

VII. Автореферати дисертацій

104. Задорожна Л.В. Методика використання історичних документів на уроках історії України в загальноосвітній школі: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.02. Л.В. Задорожна ; Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. К., 2005. 20 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Публікація статті «Еволюція терміну «Україна» і «українець» від географічного найменування до етнічної приналежності»

Всеукраїнська наукова студентська конференція

"Україна соборна: крізь призму гуманітарних досліджень"

19-20/10/2021

Черкаси. ЧНУ ім. Б.Хмельницького

Збірник наукових статей з актуальних питань історії, політології, філософії, правознавства

Черкаси - Київ
2021

51

ЕВОЛЮЦІЯ ТЕРМІНУ «УКРАЇНА» І «УКРАЇНЕЦЬ» ВІД ГЕОГРАФІЧНОГО НАЙМЕНУВАННЯ ДО ЕТНІЧНОЇ ПРИНАЛЕЖНОСТІ

Кіт Павло Вікторович
студент Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
pavlok.it123@gmail.com

Самоназви більшості країн і народів, які зараз існують, беруть свій початок із слів, які у первинному значенні мали географічне, династичне, релігійне, або інше значення. До прикладу, назва «Нідерланди» в буквальному перекладі означає «нижні землі», а «Данія» - «прикордонна земля», чи «межовий ліс». Схожа ситуація і з назвою «Україна».

Вперше, як топонім, це слово зустрічається у Київському літописі під 1187 р. (за Іпатівським списком), оповідаючи про смерть переяславського князя Володимира Глібовича під час походу на половців: «за ним же Україна багато потужила». Пізніше «Україна» згадується в тому ж літописі під 1189 роком: «и приїхавши же емоу ко оукраинѣ галичкю». Також в Галицько-Волинському літописі під 1213 роком: «и приде Берестини и Оутровеськ и Верещинь и Стольп Комовъ и всю Оукраину» [7, с. 17-19]. Проаналізувавши «Повість минулих літ» можна дати локалізацію цьому топоніму:

- південна частина Переяславської землі;
- південно-східна частина Галицької землі;
- терени Волинської землі в басейні лівобережжя середньої течії Західного Бугу, суміжні з Лядською землею Малої Польщі.

Суперечки щодо первинного значення цього терміну не вичухають і досі. Проаналізувавши джерела, я вважаю найбільш вдалим висновок Кирила Галушка: «Щодо походження самого слова «Україна» існують дві версії: 1)

Джерело: Домашній архів Павла Кота.

Додаток Б

Аналіз використання іноземних джерел у підручниках з історії України

Підручник	Рік видання	Кількість параграфів, що стосуються Гетьманщини	Загальна кількість цитувань з писемних джерел	Кількість цитувань з іноземних писемних джерел
«Історія України» 8 клас. Щупак І. Я., Черкас Б. В., Бурлака О. В., Власова Н. С., Галушко К. Ю., Кронгауз В. О., Піскарьова І. О., Секиринський Д. О.	2021	27	14	4
«Історія України» підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти (авт. Власов В. С., Панарін О. Є., Топольницька Ю. А.)	2021	18	59	22
Підручник Історія України 8 клас Гісем	2016	17	5	3
Історія України 8 клас. Швидько Г., Чорнобай П.	2016	18	24	8
Історія України: 8 клас. Струкевич О.,	2008	25	30	8

Романюк І., Пірус Т.				
Історія України, XVI-XVIII ст. : 8 клас. Швидько Г.	2008	23	30	7

Джерело: Домашній архів Кота Павла.

Додаток В

Приклад прийому «Текст із історичними помилками»

«Гетьман Виговський ще й замислив породичатися з господарем Василе... От і намагався господар Василе влаштувати заручини своєї дочки Іванки з Тимошем, сином гетьмана Виговського, підніс дарунки і йому... Через рік гетьман Виговський з великим козацьким військом і сам хан..., вирушили в похід проти польського короля. Король Сигізмунд вийшов їм назустріч біля містечка, що зветься Берестечко... Дізнавшись про цю вікторію ляхів від хотиновського каштеляна, господар Василе одягнув його в соболеву шубу, сподіваючись, що завдяки цій лясській перемозі він урятується від того, щоб стати сватом Виговського. Та на цьому не скінчилися нещастя Ляської землі, бо через рік після перемоги під Берестечком повністю загинуло польське військо від козаків і татар, коли московити поклалися на мир, укладений у Білій Церкві. Ні гетьман, ні старшина, ні жодна душа пішого війська не врятувалися. З кінноти у живих залишилося дуже мало, головним чином низи. А верхи, оточені з усіх боків татарами, всі від шаблі загинули. Того ж року господарю Василе довелося влаштувати весілля своєї дочки Іванки з Тимошем, сином козацького гетьмана Виговського».

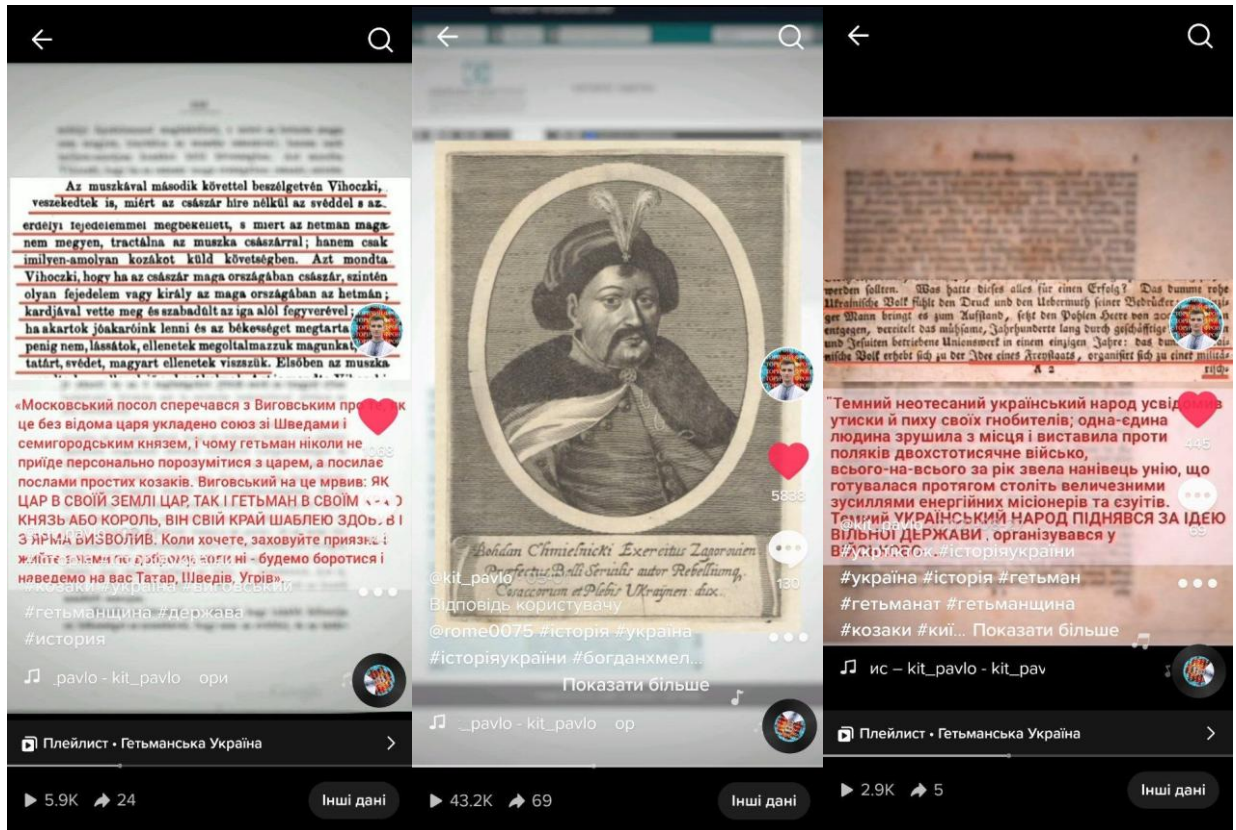
Джерело: Домашній архів Кота Павла.

Гра «Знайди помилки» з візуальним джерелом

Джерело: Домашній архів Кота Павла.

Відео по темі роботи з каналу автора в «ТікТок»

Джерело: Домашній архів Кота Павла.

Гравюра гетьмана Б. Хмельницького в «Theatrum Europaeum»

Джерело: Theatrum Europaeum: mit vieler fürnehmer Herrn und Potentaten ... V. 7. 1663. P. 226, URL: <https://books.google.com.ua/books?id=UfhOAAAACAAJ&pg=PA226-IA2&dq=Theatrum+Europaeum+chmielnicki&hl=uk&sa=X&ved=2ahUKEwj305yC3I74AhUNiIsKHX2wC04Q6AF6BvAgJEAI#v=onepage&q&f=false> (дата звернення: 15.05.2022).

Гравюра наказного гетьмана М. Кричевського в «Theatrum Europaeum»

Джерело: Theatrum Europaeum: mit vieler fürnehmer Herrn und Potentaten ..., V. 6.

1663. P. 815. URL:

https://books.google.com.ua/books?id=IKBOAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (дата звернення:

15.05.2022).

Гравюра гетьмана І. Мазепи з «Die europäische Fama...»

Джерело: Die europäische Fama, welche den gegenwärtigen Zustand der ..., V. 3, 1708, s. 1. URL:

<https://books.google.com.ua/books?id=80VBAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=uk#v=onepage&q&f=false> (дата звернення: 15.05.2022).

Гравюра гетьмана Д. Апстолом з «Die europäische Fama...»

Джерело: Die europäische Fama, welche den gegenwärtigen Zustand der ..., V. 3, 1728, s. 1. URL:

https://books.google.com.ua/books?id=dR2VTq93uK4C&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (дата звернення: 15.05.2022).

Сертифікат за участь у Всеукраїнському круглому столі «Соборність України: студентський погляд на історичні та актуальні проблеми» (м. Київ, 22 січня 2021 р.)

Джерело: Домашній архів Кота Павла.

**Сертифікат за участь у Всеукраїнській науковій студентській конференції
«Україна соборна: крізь призму гуманітарних досліджень» (м. Черкаси, 19–20
жовтня 2021 р.)**

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН, ІСТОРІЇ ТА ФІЛОСОФІЇ

СЕРТИФІКАТ

засвідчує, що
Павло КІТ

взяв(ла) участь у Всеукраїнській науковій студентській конференції
**«УКРАЇНА СОБОРНА: КРІЗЬ ПРИЗМУ
ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ»**
присвяченій 30-річчю проголошення Незалежності України
та проведенню Всеукраїнського референдуму на підтвердження Акту незалежності

Директорка Навчально-наукового
інституту міжнародних відносин,
історії та філософії, професорка

П. І. Земзюліна

19–20 жовтня 2021 р.
м. Черкаси

Джерело: Домашній архів Кота Павла.

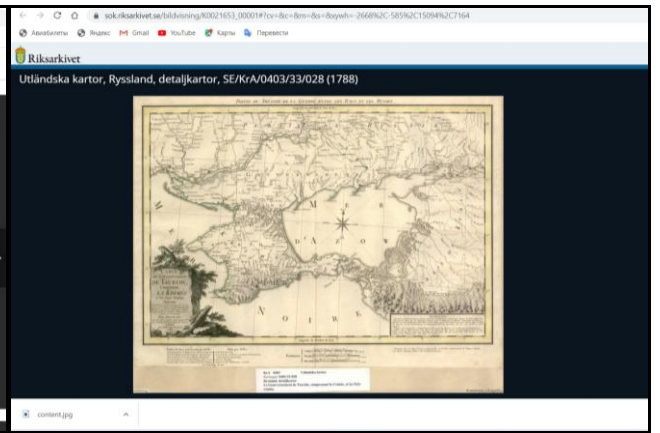
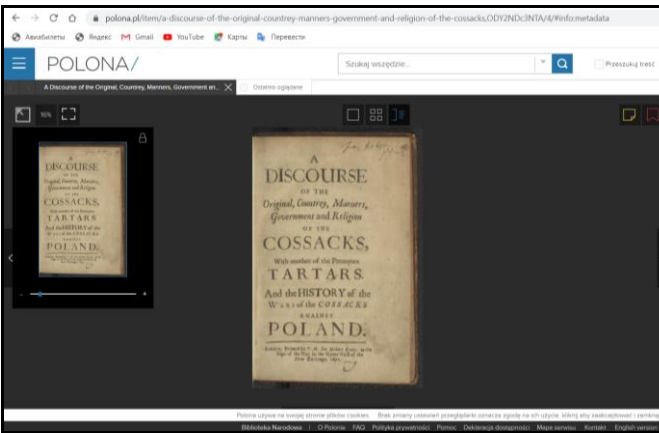
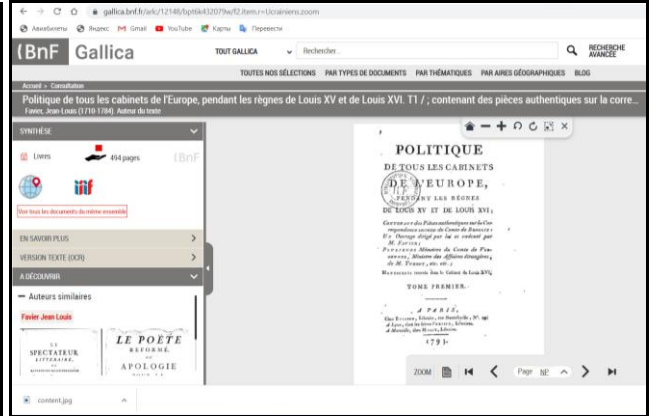
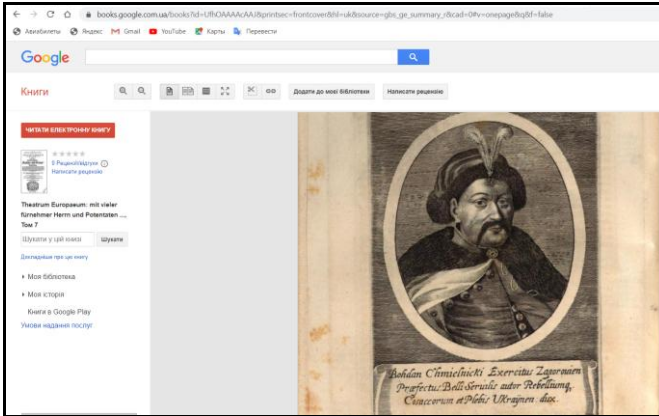

Діаграма відповідей учителів на запитання «Наскільки регулярно Ви використовуєте історичні джерела на уроках історії?»

Джерело: Мороз П., Мороз І. Аналіз стану використання історичних джерел у навчанні історії в старшій школі. Український педагогічний журнал. Київ, 2019. № 4. С. 142- 153. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/719069/1/19.pdf> (дата звернення: 15.05.2022).

Приклади онлайн архівів

Джерело: Домашній архів Кота Павла.

План-конспект уроку «Історичні джерела про Богдана Хмельницького як політика й людину»

Мета уроку:

навчальна:

- розкрити сутність гетьманування Богдана Хмельницького та показати його наслідки для українських земель; / *інформаційно-просторова*
- ознайомити учнів із висвітленням гетьмана Б. Хмельницького в історичних джерелах; / *інформаційна*
- охарактеризувати становище Гетьманщини за гетьманування Б. Хмельницького очима очевидців / *інформаційна*

розвивальна:

- закріпити знання учнів, набуті під час вивчення навчального матеріалу (на основі письмових відповідей, роботи з візуальними джерелами, вправи «Дірявий текст», «Дерево пізнання»); / *логічна*
- розвиток навичок роботи з історичним джерелом (робота з візуальними джерелами, гра «Намалюй козака», метод «Дерево пізнання», робота з історичними джерелами в парах, прочитання текстів джерел та відповідати на запитання на них); / *інформаційна*
- продовжити розвивати вміння роботи з історичною картою (карта «Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького»); / *просторова*
- розвивати вміння аналізувати історичні факти (на основі методу «Дерево пізнання», обговорення в групі, обґрунтування тези на осові історичного джерела); / *інформаційна*
- розвивати хронологічну компетентність (дати відповідь на запитання); / *хронологічна*
- формувати вміння характеризувати історичні постаті (гетьман Б. Хмельницький, І. Виговський, польський король Владислав IV); / *аксіологічна*

- розвивати навички роботи в парі (робота з історичними джерелами в парах, робота в групах з історичними джерелами). / *логічна*

виховна:

- виховувати толерантне ставлення до минулого; / *просторово-аксіологічна*
- формувати критичне мислення (робота з історичними джерелами в парах, робота в групах, дати відповідь на питання до історичних джерел, «Дірявий текст»); / *логічна*
- виховувати вміння працювати в колективі (робота з історичними джерелами в парах, робота в групах) / *хронологічно-логічна*
- формувати навички роботи з ілюстраціями (гравюра Б. Хмельницького, В. Гондіуса; робота з візуальними джерелами, робота в групах: Абрагам ван Вестерфельд «Зустріч Янушем Радзивіллою посланців Богдана Хмельницького», гравюра «зустріч шведського короля Карла X Густава з трансільванським князем Ракоці та наказним гетьманом Антоном Ждановичем біля містечка Модлібожець 1 квітня 1657 р.»); / *інформаційна*
- формувати комунікативну компетентність шляхом усних відповідей, міркувань (дати відповідь на запитання, робота в парах, робота з термінами); / *мовленнєва*
- формувати інтерес до історії на основі історичних подій (початок Національно-визвольної війни українського народу, битва під Жовтими Водами, Корсунська битва, Пилявецька битва, облога Львова, облога Замостя, вступ Б.Хмельницького до Києва, облога Збаража, Зборівська битва, Зборівський договір). / *громадянська*
- сприяти вихованню патріотизму на прикладі діяльності Б. Хмельницького, та українського козацтва, яке боролось за утвердження раньомодерної Української держави / *громадянська, особиста, аксіологічна*
- викликати почуття захоплення успіхами українського козацтва / *громадянська, особиста, аксіологічна*
- викликати почуття відповідальності за збереження української державності / *громадянська, особиста*

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник (Власов В. С., Панарін О. Є., Топольницька Ю. А. Історія України: підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти / Київ : Літера ЛТД, 2021. С. 256), карта «Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького», мультимедійний проектор, презентація, схеми, уривки з документів, ноутбук.

Основні дати: 1595—1657 рр. — роки життя Б. Хмельницького;

22 січня 1648 р. — початок Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.;

1648—1657 рр. — Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького.

Основні поняття і терміни: Національно-визвольна війна, гетьман, хутір, шляхтич.

Основні постаті: гетьман Богдан Хмельницький (1596-1657), Іван Виговський (1608- 1664), Данило Чаплинський (?-1660).

План:

1. Історичні джерела про зовнішність і вдачу Богдана Хмельницького.
2. Богдан Хмельницький – керманіч Української козацької держави.
3. Зовнішня політика Богдана Хмельницького

Час	Етап уроку	Навчально-виховна діяльність вчителя	Навчально-виховна діяльність учнів	Прим.
2 хв.	I. Організ. момент.	Привітання, перевірка присутності.		
10 хв.	II. Перевірка д/з.		<p>1. Дайте відповідь на запитання</p> <ul style="list-style-type: none"> • Про яку битву Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. йдеться в уривку з історичного джерела? «Травня... в 16 день зранку в гетьмана Миколая Потоцького... з татарами і з 	

			<p>козаками був бій. І татари... і козаки навмисно, поманивши невеликими людьми, стали нібито від тих ратних польських людей втікати, а... гетьман Потоцький зі своїм військом кинувся за ними... І гетьмана... і польських ратних людей... в тих тісних місцях з ровів спішно всіх побили і в полон побрали». <i>(Галько)</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • Про кого йдеться в цьому уривку: «Темний, неотесаний Український народ усвідомив утиски і пихатість своїх гнобителів. Одна-єдина людина зрушила з місця і виставила проти поляків двохстотисячне військо, і всього-на-всього за рік звела нанівець унію, яка готувалася протягом століть величезними зусиллями енергійний місіонерів та єзуїтів». <i>(Перегінць)</i> • Яку офіційну назву мала держава, про яку йдеться у фрагменті: «Темний Український народ піднявся за ідею вільної держави, організувався у військово-спартанській республіці, і оскільки внаслідок свого становища він потребував захисника, то приєднався спочатку до татар, а потім до Росії, і завдав Польщі небаченого лиха». <i>(Печенюк)</i> • Про який народ пише османський мандрівник Евлій Челебі у 1657 році так: «цей народ, і як і московити сповідує грецьку віру, поклоняється хресту, дотримується тих же свят і читає Євангеліє... І до цього дня треба остерігатися несправедливостей з 	<p>Аксіо.</p> <p>Лог.</p> <p>Аксі.</p> <p>Хрон. Аксіо.</p>
--	--	--	--	--

			їхнього боку, бо це стійкий, наполегливий і сердитий народ». <i>(Кінаш)</i>	
4 хв.	III. Етап мотивації.	<i>Учитель.</i> Незалежність... Це мрія наших предків про рівність між людьми, почуття гордості за свій народ і свою державу. Як зазначав Вольтер «Україна завжди мала натхнення бути вільною. Але, оточена з усіх боків Московією, країнами, підвладними великому правителю [султану], та Польщею, вона змушена була обирати собі протектора, а в подальшому й володаря, з однієї з цих трьох держав. Вона піддалася спочатку під протекцію Польщі, яка вважала її занадто за підневільну собі...»		
4 хв.	IV. Актуаліз. опорних знань.		<p>1. Гра «Намалюй козака» Учитель читає фрагменти іноземних авторів з описом козаків після чого учні мають зобразити почуте на папері. <i>(Всі учні)</i></p> <p>2. «Дірявий текст». Про кого йдеться в фрагментах:</p> <ul style="list-style-type: none"> «Сам патріарх із тисячею вершників виїжджав до нього назустріч з міста, і тутешній митрополит дав йому коло себе місце в санях з правого боку. Весь народ, вийшовши з міста, вся чернь вітали його. Академія вітала його промовами й вигуками, як Мойсея, спасителя й визволителя народу від польського рабства, вбачаючи в імені його добрий знак і називаючи його Богом даним. Патріарх надав йому титул найсвітлішого князя. З усіх гармат та іншої зброї в замку і в місті лунала стрілянина». (Зі щоденника В. Московського, члена посольства від польського уряду до Б. Хмельницького на початку 1649 р. <i>(Ватраль)</i>) І прийшов, мовляв, гетьман до козаків, 	Аксіо. Инфо. Аксіо.

			<p>поклонився тричі до землі і велів їм дати бочку меду і говорив їм: «Дітки, мовляв, мої, напийтеся і мене не піддайте. І козаки, мовляв, гетьману сказали: пане, гетьмане, у тому воля твоя, а бути ми з тобою всі готові». (1653 р., жовтень (Чигирин), 3 відписки до царя московських послів Р. Стрешневої М. Бредіхіна, які вели переговори з Б. Хмельницьким). <i>(Мельник)</i></p> <ul style="list-style-type: none"> Цей ... – літня людина, але щедро наділений дарами щастя: нелукавий, спокійний, мовчазний, не цурається людей. Всіма справами займається сам особисто, в міру їсть і п'є, і одягається, наслідуючи в способі життя найбільшому з царів, Василю Македонянину (1654 р. Із записів Павла Алеппського про перебування в Україні). <i>(Пророк)</i> <p>3. Робота з візуальними джерелами <i>(Всі учні)</i> Учні вказують хто зображений на малюнку та дають коротку інформацію про персонажа.</p> <div data-bbox="1310 941 1982 1101" style="text-align: center;"> </div> <p>Відповіді: Іслам-Герей III; Василе Лупу; Тиміш Хмельницький; Розанда Хмельницька-Лупу; Багдан Хмельницький.</p>	Мовл. Аксіо.
15 хв.	V. Етап пояснення нового матеріалу.	<p><i>Учитель.</i> У першій половині XVII ст. майже усі заселені українським народом землі опинилися в складі Речі Посполитої, де вони зазнавали утисків. Волелюбний український народ неодноразово повставав, але усі ці виступи завжди жорстоко</p>	<p>1. Метод «Дерево пізнання» <i>(Всі учні)</i> Опрацюйте історичні джерела, наведені у підручнику В. Власова «Історія України» та випишіть головні особливості гетьмана. На дошці прикріпіть наліпки, де позначено риси характеру та</p>	Аксіо.

<p>Питання № 1</p>	<p>придушували. Ситуація суттєво змінилась, коли на чолі національної боротьби постав Б. Хмельницький. Богдан Хмельницький народився 27 грудня 1595 року в сім'ї дрібного українського шляхтича Михайла на хуторі Суботів.</p> <p>Освіту здобував спочатку у Київській братській школі, а потім у Львівському колегіумі. Добре володів польською, татарською, турецькою, російською мовами.</p> <p>Після навчання Богдан вступає до Чигиринської козацької сотні і разом із батьком бере участь у військових походах. Під час битви під Цецорою 1620 року Богдан втрачає батька, а сам потрапляє у полон до турків. Через два роки друзі викупили його з неволі й Богдан повернув додому.</p>	<p>зовнішності Богдана Хмельницького.</p> <p>2. Робота з історичними джерелами в парах. Опрацювавши ті ж свідчення іноземців, наведені у підручнику згрупуйте їх за критеріями:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ті, що свідчать про посилення національно-релігійного гніту на українських землях під владою Речі Посполитої; (<i>Федоришин, Стельмащук</i>) • Ті, що свідчать про обмеження прав козацтва; (<i>Романюк, Атаманюк</i>) • Ті, що свідчать про погіршення становища селян та міщан. (<i>Перегінець, Кінаш</i>) <p>Визначивши причини та передумови Національно-визвольної війни та опрацювавши джерела, складіть таблицю:</p> <table border="1" data-bbox="1285 715 2004 1233"> <thead> <tr> <th colspan="2">Причини та передумови Національно-визвольної війни</th> </tr> <tr> <th>Причини</th> <th>Передумови</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>1. Загострення національно-релігійних утисків українського населення під владою Польщі.</td> <td>1. Перетворення козацтва на провідну політичну силу українського суспільства.</td> </tr> <tr> <td>2. Посилення соціально-економічного гніту селян, міщан, козаків.</td> <td>2. Засилля в Україні польських магнатів і шляхти.</td> </tr> <tr> <td>3. Нехтування польською владою станових інтересів українського козацтва</td> <td>3. Початок формування української нації.</td> </tr> </tbody> </table>	Причини та передумови Національно-визвольної війни		Причини	Передумови	1. Загострення національно-релігійних утисків українського населення під владою Польщі.	1. Перетворення козацтва на провідну політичну силу українського суспільства.	2. Посилення соціально-економічного гніту селян, міщан, козаків.	2. Засилля в Україні польських магнатів і шляхти.	3. Нехтування польською владою станових інтересів українського козацтва	3. Початок формування української нації.	<p>Лог.</p> <p>Аксіо.</p> <p>Інф.</p>
Причини та передумови Національно-визвольної війни													
Причини	Передумови												
1. Загострення національно-релігійних утисків українського населення під владою Польщі.	1. Перетворення козацтва на провідну політичну силу українського суспільства.												
2. Посилення соціально-економічного гніту селян, міщан, козаків.	2. Засилля в Україні польських магнатів і шляхти.												
3. Нехтування польською владою станових інтересів українського козацтва	3. Початок формування української нації.												
<p>Питання № 2</p>	<p><i>Учитель.</i> Кажуть, що усі війни й усі повстання у світі починаються або через жінок, або через гроші. Отож, коли Богдан Хмельницький повернувся з турецького полону додому до рідного Суботова, то дізнався, що за відсутності хазяїна на його хутір напав польський</p>	<p>1. Прочитайте тексти джерел і дайте відповіді на запитання (<i>Всі учні</i>)</p> <p>Венеційський дипломат Альберто Віміна: «Зросту він скоріше високого, ніж середнього, широкої кості й міцної будови. Його мова й спосіб</p>											

	<p>шляхтич Д. Чаплинський, пограбував садибу, забрав його дружину та жорстоко побив його сина Тимоша. Розгніваний Б. Хмельницького спробував знайти захисту у короля, та ледь unikнув арешту. Тоді він вирушив на Січ, де у січні 1648 року загальна козацька рада обрала його гетьманом. Повстання, розпочате січовиками, було підтримане усіма верствами українців. Зараз нам належить з'ясувати, чим була зумовлена одноставна підтримка українців.</p> <p><i>Учитель.</i> Богдан Хмельницький зумів залучити до козацької армії талановитих полководців. Вони були вихідцями різних станів, проте всіх їх єднала відданість ідеям Національно-визвольної війни та особисто гетьману</p>	<p>правління показують, що він наділений зрілим судженням і проникливим розумом... У поведженні він м'який і простий, чим викликає до себе любов вояків, але, з іншого боку, підтримує серед них дисципліну суворими стягненнями...</p> <p>Усім, хто входить у його кімнату, він тисне руку і всіх просить сідати, якщо вони козаки. У цій кімнаті немає ніякої розкоші, стіни без всяких прикрас, крім місць для сидіння. У кімнаті містяться тільки грубі дерев'яні лави, вкриті шкіряними подушками...; в головах його висять лук і шабля – єдина зброя, яку він звичайно носить. Стіл вирізняється не більшою розкішшю, ніж інше сервірування й начиння, бо їдять без серветок і не видно іншого срібла, крім ложок і бокалів. Гетьман передбачливо прикрасив так своє житло, щоб пам'ятати про своє становище і не впасти в надмірну гордість. Проте гетьманський стіл не бідний на добрі та смачні страви і на звичні в країні напої – горілку, пиво, мед».</p> <p>Олівер Кромвель: «Богдан Хмельницький, Божою милістю генералісимум греко-східної церкви, вождь усіх козаків запорозьких, пострах і викорінювач польського дворянства, скоритель фортець, винищувач римського священства, гонитель язичників і антихриста»</p> <p>Із записів Павла Алеппського 1654 р.: «Щодо гетьмана [...], то він зі своїми полками стояв поза цим містом [...]. Йому повідомили про наше прибуття. У середу пізно вранці прийшла звістка, що гетьман їде вітати нашого владика газетиарха... Він під'їхав до міських воріт з великим почтом, серед якого ніхто не міг би його впізнати. Всі були гарно вбрані і з дорогою зброєю, а він був одягнений у простий короткий одяг і мав недорого</p>	
--	---	--	--

зброю. Побачивши нашого [...] здаля, він зійшов з коня (це зробили й інші, що були з ним), підійшов до нього, уклонився і, двічі поцілувавши край його одежі, приложився до хреста, поцілував його праву руку, а наш [...] поцілував його в голову...

Цей [...] – літня людина, але щедро наділений дарами щастя: нелукавий, спокійний, мовчазний, не цурається людей; всіма справами займається сам особисто... Якщо траплялось, що хтось приходив до нього із скаргою під час обіду або звертався до нього з промовою, то він, звичайно, говорив пошепки, щоб ніхто не чув: такий у них звичай. Щодо того як він сидів за столом, то він сів нижче, а нашого [...] посадив на першому місці відповідно до пошани.

Перед заходом сонця гетьман попрощався з нашим [...], провівши його за браму фортеці, й сів у свій екіпаж, запряжений одним тільки конем. Не було царських карет, оздоблених коштовними тканинами і запряжених великою кількістю прекрасних коней, хоч у гетьмана таких тисячі. Він одразу виїхав під велику зливу, прямуючи до свого війська. На ньому був білий дощовий плащ».

Гравюра Вільгельма Гондіуса 1651 року:

Запитання:

Лог.
Аксіо.
Інфо.

			<ul style="list-style-type: none"> • Порівняйте зображення на гравюрі та словесний портрет Б. Хмельницького. Чи суперечать вони одне одному? • Які риси вдачі гетьмана, що на них наголошував дипломат, утілено на гравюрі? • Що вразило чужинців в особистості українського гетьмана? • Які чесноти були йому притаманні? 	
Питання № 3	<p><i>Учитель.</i> Зовнішня політика Б. Хмельницького мала головною метою не допустити антиукраїнського союзу Польщі з іншими державами і забезпечити прихильне ставлення до України сусідніх держав — насамперед Туреччини, Кримського ханства і Росії, щоб уникнути війни на два фронти. Ще із самого початку Визвольної війни Б. Хмельницький заручився підтримкою кримських татар і зміг домогтися нейтралітету Туреччини. Важливим для України було і забезпечення нейтралітету Литви. Цей нейтралітет був забезпечений не дипломатичним шляхом (хоча такі спроби були), а через організацію гетьманськими посланцями селянських повстань у самій Литві. Б. Хмельницький намагався підтримувати добросусідські відносини з Молдавією, Валахією, Трансільванією. Починаючи з 1648 р. гетьман неодноразово намагався знайти підтримку у православної Росії, обіцяючи натомість визнати васальну залежність від її царя Олексія Михайловича. Крім того, гетьман шукав військового союзу і з іншим потенційним супротивником Речі Посполитої — Швецією.</p>	<p>1. Робота з терміном (<i>Всі учні</i>)</p> <p><i>Політик</i> – це людина, яка професійно займається політичною діяльністю, прагне до певної громадської посади. Політики можуть належати до законодавчої, виконавчої чи судової влади.</p> <p><i>Дипломат</i> – посадова особа, яка уповноважена урядом вести переговори з представниками інших держав.</p> <p>2. Робота в групах. Прочитайте тексти джерел і обговоріть у групах відповіді на запитання.</p> <p>Зі щоденника В. М'яковського: «Сам патріарх [єрусалимський, Паїсій] із тисячею вершників виїжджав до нього [Б. Хмельницького] назустріч з міста, і тутешній митрополит [С. Косів] дав йому коло себе місце в санях з правого боку. Весь народ, вийшовши з міста, вся чернь вітали його. Академія вітала його промовами й вигуками, як Мойсея, спасителя й визволителя народу від польського рабства, вбачаючи в імені його добрий знак і називаючи його Богом даним. Патріарх надав йому титул найсвітлішого князя. З усіх гармат та іншої зброї в замку і в місті лунала стрілянина».</p> <p>Зі щоденника В. М'яковського. Промова Б. Хмельницького до польських послів у Переяславі. Лютий 1649 р.: (<i>три групи на вибір</i>)</p>	Аксіо.	

			<p>«Правда те, що я мала й незначна людина, але Бог дав мені, що я є одновлад-цем і самодержцем руським... Виб'ю з лядської неволі весь руський народ, а що перше я воював за шкоду і кривду свою, тепер буду воювати за нашу православну віру... За кордон на війну не піду, на турків і татар шаблі не підніму, досить маю на Україні, на Поділлі й Волині, досить вигоди, достатку й пожитку в землі та князівстві своєму, по Львів, Холм і Галич. А ставши над Віспою, скажу дальшим ляхам: сидіть, мовчіть, ляхи! А будуть і за Віслою кричати, знайду я їх там напевно. Не залишиться нога жодного князя і шляхетки тут, на Україні; а схоче котрий з нами хліб їсти, хай буде послушний Запорозькому Війську».</p> <p>Із записів Павла Алеппського. 1654 р.:</p> <p>«Починаючи з Рашкова й по всій землі русів, тобто козаків, ми помітили пречудову рису, що збудила у нас подив: усі вони, за винятком небагатьох, навіть більшина їхніх дружин і доньок, уміють читати і знають порядок церковних служб та церковні піснеспіви; крім того, панотці не залишають сиріт напризволяще, аби ті невігласами вешталися вулицями, навчають грамоти.</p> <p>Як ми завважили, у цій країні, тобто у козаків, безліч удів та сиріт, бо, відколи появилася гетьман Хміль, і досі не припинялися страшні війни. Число освічених особливо зросло, відколи появилася Хміль, котрий звільнив ці краї й визволив ці мільйони незліченні православних з-під ярма ворогів православної віри - проклятих ляхів...»</p> <p>Запитання:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Урочистий в'їзд Б. Хмельницького до Києва порівнювали з подвигом пророка Мойсея -
--	--	--	---

			<p>біблійного героя, який вивів єврейський народ з єгипетської неволі. За пізніших часів європейські мислителі витлумачувати подвиг Мойсея як символ боротьби підкорених народів за свободу. Як таке порівняння характеризує тогочасне українське суспільство?</p> <ul style="list-style-type: none"> • У чому Б. Хмельницький вбачав остаточну мету війни з поляками? Як це втілено в проголошеній на початку 1649 р. промові під час зустрічі з королівськими послами? Якими засобами гетьман сподівався досягти мети? • На якому становищі жінок та дітей у козацькій державі Хмельницького наголошує автор джерела • Пригадайте становище жінки за Литовськими статутами. Чи змінилося щось відтоді? <p>3. Про які зовнішньополітичні звязки свідчать наведені гравюри: <i>(Печенюк)</i></p> <p>Абрагам ван Вестерфельд . Зустріч Янушем Радзивіллою посланців Богдана Хмельницького</p>	<p>Аксіо. Прост. Інфо.</p> <p>Лог.</p> <p>Інфо. Лог. Аксіо.</p>
--	--	--	--	---

			 <p><i>Зустріч шведського короля Карла X Густава з трансільванським князем Ракоці та наказним гетьманом Антоном Ждановичем біля містечка Модлібожець 1 квітня 1657 р.</i></p>	
8 хв.	VI. Етап системат. знань.		<p>1. Поясніть поняття й терміни і складіть з ними речення.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Національно-визвольна війна; <i>(Пайш)</i> - Військо Запорозьке; <i>(Кінаш)</i> - Гетьманщина; універсал; <i>(Ватраль)</i> - полк; <i>(Князевич)</i> - сотня; <i>(Мельник)</i> - протекторат; <i>(Перегінець)</i> - генеральна старшина. <i>(Федоришин)</i> <p>2. За допомогою наведених на уроці джерел обґрунтуйте тезу «Богдан Хмельницький – творець раньомодерної Української держави». <i>(Атаманюк)</i></p>	Лог. Інф. Прост. Хрон. Інф.
1 хв.	VII. Висновки.	Учитель. Щомиті на планеті спалахує і згасає іскорка чийогось життя. Кожній іскорці судилося горіти по-своєму. Одна, майже не помітна, вона зігріває своїм теплом родину і друзів, а інша розгоряється таким багаттям, що тепла від неї вистачає для всього народу. Таким теплом зігріла Україну багатогранна діяльність		

		Богдана Хмельницького, чия любов до рідної землі проявилася в його прагненні бачити її вільною, за що він віддав їй свій розум, талант полководця і політика, саме життя.		
1 хв.	VIII. Д/з.		1. Опрацювати параграф 15 підручника. 2. Написати твір-мініатюру на тему “У чому я вбачаю велич постаті славетного Богдана”.	

План-конспект уроку «Гетьманщина в часи І. Мазепи».

Мета уроку:

навчальна:

- розкрити сутність зовнішньо і внутрішньополітичної діяльності гетьмана І. Мазепи та її наслідки для українських земель; / *інформаційно-просторова*
- ознайомити учнів із постаттю гетьмана І. Мазепи та її відображення в історичних джерелах; / *інформаційна*
- охарактеризувати становище українських земель перед Полтавською битвою / *інформаційна*

розвивальна:

- закріпити знання учнів, набуті під час вивчення навчального матеріалу (на основі письмових відповідей, бесіди, бліц-опитування, вправи «Логічний ланцюжок Квінтиліана», вправи «Мікрофон», історичних дебатів, метод «Московай штурм»); / *логічна*
- розвиток навичок роботи з історичним джерелом (установити в хронологічній послідовності фрагменти з періодичних видань, визначити дату, яку описує французька газета "Gazette", метод критичного читання, порівняти опис І. Мазепи з гравюрою І. Бернігерота); / *інформаційна*
- продовжити розвивати вміння роботи з історичною картою (карта «Україна наприкінці XVII - на початку XVIII ст.»); / *просторова*
- розвивати вміння аналізувати історичні факти (на основі бесіди, роботи з історичним джерелом, історичними дебатами, методом «Логічний ланцюжок Квінтиліана»); / *інформаційна*
- розвивати хронологічну компетентність (установити в хронологічній послідовності фрагменти з періодичних видань, визначити дату, яку описує французька газета "Gazette"); / *хронологічна*

- формувати вміння характеризувати історичні постаті (гетьман І. Мазепа, шведський король Карл XII, московський цар Петро I, М. Кочубей); / *аксіологічна*
- розвивати навички роботи в парі («Історичні дебати»). / *логічна*

виховна:

- виховувати толерантне ставлення до минулого. / *просторово-аксіологічна*
- формувати критичне мислення (робота з історичним джерелом, «Логічний ланцюжок Квінтіліана», «Мікрофон», метод критичного читання, порівняти опис І. Мазепа з гравюрою І. Бернігерота, «історичні дебати»); / *логічна*
- виховувати вміння працювати в колективі (гра «історичні дебати») / *хронологічно-логічна*
- формувати навички роботи з ілюстраціями (гравюра І. Бернігерота «Верховний військовий вождь запорізьких козаків Іван Мазепа», ілюстрації в підручнику); / *інформаційна*
- формувати комунікативну компетентність шляхом усних відповідей, міркувань («Бесіда», бліц-опитування, «мікрофон», «історичні дебати», робота з історичним джерелом); / *мовленнєва*
- формувати інтерес до історії на основі історичних подій (гетьманування І. Мазепа, укладення Коломацьких статей, другий Кримський похід, підписання Константинопольського миру) / *громадянська*
- сприяти вихованню патріотизму на прикладі гетьманування І. Мазепа, та українського козацтва, яке боролось за Українську державність / *громадянська, особиста, аксіологічна*
- викликати почуття гордості за здобутки українських діячів культури («козацьке бароко») / *культуровідповідна, аксіологічна, особиста,*
- викликати почуття захоплення успіхами українського козацтва / *громадянська, особиста, аксіологічна*
- викликати почуття відповідальності за збереження української державності / *громадянська, особиста*

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник (Власов В. С., Панарін О. Є., Топольницька Ю. А. Історія України: підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти / Київ : Літера ЛТД, 2021. С. 256), карта «Україна наприкінці XVII - на початку XVIII ст.», ноутбук, проектор.

Основні дати: 1687-1709 рр. – гетьманування Івана Мазепи;

1687 р. – Коломацькі статті;

1689 р. – другий Кримський похід;

1700 р. – Константинопольський мир.

Основні поняття і терміни: виборні козаки, підпомічники, мазепинське бароко.

Основні постаті: гетьман І. Мазепа (1687-1709 рр.), шведський король Карл XII (1682 - 1718 рр.), московський цар Петро I (1672- 1725 рр.), М. Кочубей (1688-1736 рр.)

План:

1. Адміністративно-територіальний і соціальний устрій Лівобережної Гетьманщини. Розвиток господарства.
2. Обрання І. Мазепи гетьманом. Коломацькі статті. 1
3. Другий Кримський похід 1689 р. Азовські походи 1695—1696 рр.
4. Внутрішня політика гетьмана І. Мазепи.

Час	Етап уроку	Навчально-виховна діяльність вчителя	Навчально-виховна діяльність учнів	Прим.
2 хв.	I. Організ. момент.	Привітання, перевірка присутності.		
10 хв.	II. Перевірка д/з.		<p>Бесіда.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Які регіони України та Росії охоплювала Слобожанщина? (<i>Печенюк</i>) 2. Що таке займанщина? (<i>Ватраль</i>) 	

			<p>3. Що собою являла слобода? (<i>Перегінець</i>)</p> <p>4. На скільки років звільнялись жителі слобод від податків? (<i>Федоришин</i>)</p> <p>5. Хто такий Іван Дмитрович Сірко? (<i>Кінаш</i>)</p> <p>6. Чи можна вважати Сірка справді умілим і можливо найкращим козацьким полководцем 2-ї пол. XVII? Тезу аргументовано або підтвердьте, або навпаки спростуйте. (<i>Пайш</i>)</p>	
4 хв.	III. Етап мотивації.	«Від Богдана до Івана на Україні не було гетьмана», цей вираз належить Івану Мазепі, і сьогодні ми поговоримо про гетьманство цієї неоднозначної історичної постаті, отже тема сьогоднішнього уроку «Гетьманщина в часи Івана Мазепи».		.
4 хв.	IV. Актуаліз. опорних знань.		<p style="text-align: center;">Бліц-опитування.</p> <p>1. Як називався період в історії України, який розпочався в другій половині XVII ст.? (<i>Стельмащук</i>)</p> <p>2. Якими процесами та подіями на території України він характеризувався? (<i>Пророк</i>)</p> <p>3. З ім'ям яких гетьманів пов'язують початок і закінчення цього періоду? Чому? (<i>Романюк</i>)</p> <p>4. Кого ще з гетьманів, діяльність яких припадає на цей час, ви можете назвати? У чому полягало значення їхньої діяльності? (<i>Пайш</i>)</p> <p>5. Що вам відомо про гетьмана Івана Самойловича? (<i>Атаманюк</i>)</p> <p>6. Пригадайте, між якими державами був укладений Бахчисарайський мир та яким був його зміст. (<i>Мельник</i>)</p>	<p>Інф. Хрон. Інф. Аксіо. Лог. Аксіо Інф. Аксіо.</p>
15 хв.	V. Етап пояснення нового	Розповідь вчителя: XVII ст. територія Гетьманщини неодноразово змінювалася, але незмінним залишався полково-сотенний устрій, започаткований Б.	<p>1. Установіть в хронологічній послідовності фрагменти з періодичних видань. (Всі учні)</p> <p>«Лондон Газетте» (ч. 4126):</p>	

<p>матеріалу.</p> <p>Питання № 1</p>	<p>Хмельницьким. У Гетьманщині після обрання І. Виговського утвердилася республіканська форма правління, яка вже незабаром стала республікансько-олігархічною. Змінилася й форма державного устрою. У першій половині 60-х рр. XVII ст. з єдиної держави Гетьманщина перетворилася на нестійке об'єднання (конфедерацію), що складалася з Правобережної Гетьманщини, Лівобережної Гетьманщини та Запорозжя.</p> <p>У першій половині 70-х рр. XVII ст. козацький устрій на Правобережжі було ліквідовано, а Запорозжя фактично вийшло з підпорядкування гетьмана. На Лівобережжі існувало десять полків, які, у свою чергу, поділялися на сотні.</p> <p>Після Національно-визвольної війни соціальна структура козацької України істотно змінилася. Українська шляхта фактично злилася з козацькою старшиною. Наприкінці XVII ст. селяни, міщани, козаки стали втрачати здобуті ними соціальні й майнові права. Незважаючи на зміни, суспільство продовжувало зберігати становий характер. Воно поділялося на привілейовані та непривілейовані верстви. До привілейованих прошарків належали старшина, шляхта, духовенство, козаки, міщани. Непривілейованим станом суспільства були селяни.</p> <p>На Лівобережжі почала формуватися старшинська форма землеволодіння, яка за своєю суттю нагадувала шляхетську, дворянську. Старшинська земельна власність існувала у двох формах: ранговій (тимчасовій) і приватній (спадковій). Рангова формувалася із царських і гетьманських пожалувань старшині на час обіймання нею посад; приватна — із пожалувань «на підпору дому» чи «купольне» (повне)</p>	<p>«Генерал Мазеппа, який командує козаками коло Києва, переправився через Дніпро та йде в напрямі Берестя, щоб з'єднатися з саксонським корпусом під командуванням генерала Шуленберга.»</p> <p>«Gazette de France» №5: «...Ми завжди перебуваємо у невизначеності щодо стану армій Короля Швеції та Царя, які обидва перебувають в Україні. Московити поширювали чутки, що шведи ніби оточені; що у них немає провіанту: що їхня армія скорочується до двадцяти п'яти тисяч чоловік, серед яких тисяча хворих: що цар лише чекає приєднання двадцяти тисяч драгунів, які прибудуть до нього з Москви, щоб напасти на них у їх таборі & що мало козаків які б йшли за гетьманом Мазепою, постійно його зраджують: але новини від 7 грудня, які ми отримали через Волинь, сильно відрізняються від цих.»</p> <p>Бостон Ньюз-Леттер (ч. 198): «Козаки під командою Войнаровського, небожа генерала Мазепи, прибули в околицю Люблина, а звідси будуть продовжувати свій похід у глибину центральної Польщі»</p> <p>Дейлі Курант (ч. 953): "Мазеппа, генерал козаків, концентрує свої війська над Дніпром, щоб іти на допомогу Августові, що має для останнього велике значення".</p> <p>2. Визначте дату, яку описує французька газета "Gazette" (Всі учні)</p>	<p>Хрон. Лог.</p> <p>Хрон.</p>
--------------------------------------	---	---	------------------------------------

		<p>володіння. Зміцнювалися позиції гетьманського та монастирського землеволодіння. Протягом 1657—1672 рр. старшина, шляхта й монастирі отримали у володіння 275 сіл і хуторів. У маєтках старшини й шляхти селяни втрачали свободу, потрапляли в судову залежність, виплачували різні податки та виконували повинності, у монастирських — іноді відбували панщину.</p>	<p>du 7, n'en faisant aucune mention. On a seulement appris que l'armée Suédoise ayant continué sa marche vers l'<u>Ukraine</u>, au delà du <u>Borysthene</u>, estoit arrivée dans le <u>Duché de Czernichowie</u> : que le 6 Novembre, le Roy de Suède avoit établi son quartier general dans la ville de <u>Czernichowie Capitale du Duché, sur la Dezna</u> : qu'il avoit fait un <u>Traite avec les Cosaques</u>, par lequel ils s'estoient obligez de fournir des vivres à son armée, & un certain nombre de troupes ; & que les <u>Moscovites</u> qui vouloient le prevenir, pour l'empescher de prendre des quartiers en ce pais-là fertile & abondant en provisions & en fourrages, s'estoient arrestez à trente-cinq lieuës à Poczop & à Radohop, vers la source de l'Ubica, qui tombe dans la Dezna au dessus de Czernichowie. On espere qu'à l'avenir</p> <p>Переклад: «...Ми дізналися, як шведська армія, продовживши свій похід в бік України, за Бористеном [Дніпром], прибула до Князівства Чернігівського: що 6 листопада король Швеції прагнув заснувати свою штаб-квартиру в місті Чернігові, столиці Князівства, на Десні: що він уклав договір з Козаками, згідно з яким вони мали допомагали забезпечувати продовольством його військо та певну кількість Козаків»</p>	Лог.
Питання № 2		<p>Розповідь вчителя. Влітку 1687 р. на річці Коломак (притока Ворскли), де після невдалого Кримського походу отаборилося московсько-українське військо, за наказом В. Голіцина відбулися вибори нового гетьмана. Гетьманська булава дісталася генеральному осавулу Івану Мазепі (1687—1709 рр.). Звістка про підписання Коломацьких статей стала поштовхом для заворушень по всій Гетьманщині. Козаки та селяни нападали на маєтки старшини, деяких убивали. Новообраний гетьман І. Мазепа закликав населення не чинити самосуду й обіцяв, що припинить зловживання старшин і скасує заведені за І. Самойловича податки. Повстання було придушене.</p>	<p>1. Робота з історичним джерелом</p> <p>«Зі спогадів шотландського генерала Патріка Гордона про обрання гетьманом Івана Мазепи»</p> <p>«25-го виступили в поле неподалік від козацького табору вибрані полки та стрільці... Близько 10-ї години з великого табору прибув генералісимус з боярами й визначними людьми перед військо. Вони подалися до шатра..., наказали принести всі знаки гетьманської влади й покласти на малий стіл, накритий дорогим килимом... Усім козакам наказали стати кругом. По тому визначні з них подалися разом з боярами до шатра-каплиці. Після молитов, що тривали приблизно чверть години, всі вийшли з шатра. Генералісимус сказав козакам, що царі, згідно зі старим звичаєм, дозволили їм обрати вільними</p>	

			<p>голосами гетьмана. Він зажадав, щоб вони ухвалили рішення. Спочатку запанувала коротка тиша. Але згодом почулися голоси, що хочуть обрати Мазепу. Це скоро поширилося, і всі почали кричати, що хочуть Мазепу на гетьмана. Генералісімус запитав визначних козаків, кого вони хотіли б мати за гетьмана. Усі одностайно відповіли, що хочуть Мазепу».</p> <p>М. С. Грушевський про обрання гетьманом Івана Мазепи «Тим часом на першу вість про арешт Самойловича у війську і по полках почалися розрухи против старшини: в таборі під Кодаком прилуцькі козаки вкинули свого полковника і суддю полкового в огонь і засипали землею; в Гадяцькiм полку побили декого з старшини, в інших громили старшину... — приятелів гетьмана бувшого. Тому старшина спросила скорше вибрати гетьмана...</p> <p>Очевидно, справа вибору була облажена наперед — Іваном Мазепою. Він пообіцяв Голіцину за своє обрання 10 тис. рублів, і під впливом всесильного тоді Голіцина його кандидатура не стріла ніяких перепон».</p> <p>Запитання до документу</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Чи користувався Мазепа авторитетом? <i>(Пайш)</i> 2. Яким насправді був гетьман Іван Мазепа? <i>(Кінаш)</i> 3. Чи можна вважати Мазепу корупціонером або це ж могла бути вимушена міра? <i>(Печенюк)</i> 4. Все ж таки зіграв авторитет чи хабар? <i>(Романюк)</i> 	<p>Лог. Аксіо. Лог. Лог.</p>
--	--	--	---	--

<p>Питання № 3</p>	<p>Досягнувши певної стабілізації в Гетьманщині, І. Мазепа мав брати участь у подальших військових діях проти Криму. Насамперед треба було побудувати «городки» понад річкою Самарою й заселити їх. Ці «городки» мали стати опорними пунктами для нового наступу на Крим і водночас захищати Гетьманщину від набігів татар. Будівництво викликало конфлікт із Запорожжям. Щоб його владнати, І. Мазепа надіслав на Запорожжя тисячу золотих. Навесні 1689 р. відбувся другий Кримський похід під керівництвом П. Голіцина та І. Мазепи. 100-тисячне московське військо зі слобідськими полками рушило на Крим. До війська приєдналися й гетьманські полки. Примушуючи татар відступати, військо підійшло до стін Перекопа. Однак через брак води й харчів йти у глиб Криму П. Голіцин не наважився та повернув назад. Фактично похід завершився провалом. Згодом І. Мазепа разом зі старшиною прибув до Москви, щоб представитися царям Івану V і Петру I. У цей час у Москві стався палацовий переворот, здійснений прихильниками Петра I. Мазепа збагнув, що він може втратити булаву, і не гаючи часу прибув до Петра, аби засвідчити свою лояльність і завоювати довіру. Повернувшись із Москви, І. Мазепа почав здійснювати заходи зі зміцнення своєї влади та впорядкування відносин у Гетьманщині. У цей час війна з Туреччиною та Кримом тривала. Упродовж 1690—1694 рр. гетьманські полки брали участь у походах до району нижньої течії Дніпра та Очакова. Перший похід Петра I в 1695 р. на Азов виявився невдалим за відсутності флоту. У той самий час дії І. Мазепи на Дніпрі були більш вдалими. Гетьманським військам вдалося захопити Кизи-Кермен і Тамань. У 1696 р. Петро I разом із козаками наказного</p>	<p>1. «Логічний ланцюжок Квінтиліана» <i>(Всі учні)</i> (Розглядаючи питання про Кримські походи):</p> <ul style="list-style-type: none"> - Що? (об'єкт) – Кримські походи - Де? (місце) – Крим - Коли? (час) – 1687 і 1689 рр. - Хто? (суб'єкт) – гетьман Мазепа і воєвода Голіцин. - Для чого? (мета) – захист кордону = похід у відповідь. - Чим? (засоби) – московсько-козацьке військо. - Як? (форма) – невдачею. <p>2. «Мікрофон» <i>(на вибір)</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • Мазепа – романтичний герой, тому що... • Найбільше мені подобаються такі риси характеру Мазепи, як ..., тому що... <p>3. Порівняйте опис І. Мазепи з гравюрою І. Бернігерота <i>(Всі учні)</i></p> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px;"> <p>Ж. Балюз. Листи. 1704 р.»: «З Московії я поїхав на Україну, країну козаків, де був кілька днів гостем володаря Мазепи, що обіймає найвищу владу в цій країні. На кордоні мене зустріла почесна козацька варта й з великою пошаною допровадила до міста Батурина, де в замку має резиденцію володар Мазепа. Він вельми полюбляє оздоблювати свою розмову латинськими цитатами, а досконалістю знання цієї мови може суперничати з найкращими нашими отцями єзуїтами. Його мова взагалі добірна й чепурна; щоправда, під час бесіди більше воліє мовчати та слухати інших. Розмова з ним дуже приємна; він має великий досвід у політиці; на противагу московитам, стежить і знає, що діється в</p> </div>	<p>Лог.</p> <p>Інфо. Лог.</p>
--------------------	--	--	-----------------------------------

		<p>гетьмана Якова Лизогуба здійснив другий Азовський похід, і за підтримки новозбудованого флоту місто було здобуто. Военні дії точилися і поблизу Очакова, проте взяти його не вдалося. Війна з Туреччиною затягувалася. Це лягло важким тягарем на населення Гетьманщини, яке було змушене утримувати московську армію та споряджати козацькі полки. У 1699 р. союзники Петра I, країни Священної ліги, уклали мир із Туреччиною в Карловцях. 30 липня 1700 р. між Московією та Туреччиною був підписаний Константинопольський мир, за яким Московія отримувала Азов на 30 років і частину узбережжя Азовського моря.</p>	<p>чужоземних країнах. Кілька разів я дуже обережно наvertав розмову на сучасну політичну ситуацію, але мушу зізнатися, що нічого певного з цього володаря не міг витягнути. Належить він до тих людей, які воліють або зовсім мовчати, або говорити й не сказати. Все-таки гадаю, що навряд чи любить московського царя, бо ні слова не сказав, коли я йому скаржився на московське життя».</p> <p><i>I. Бернігерот. Верховний військовий вождь запорізьких козаків Іван Мазепа</i></p>	<p>Лог. Інфо. Аксіо.</p>
<p>Питання № 4</p>		<p>На першому етапі гетьманування І. Мазепа дотримувався політики добрих відносин із Москвою: доповідав про «витівки» запорожців, придушував народні рухи, посилав козацькі полки у військові походи. За рахунок України утримувалися не лише козацькі, а</p>	<p>1. Метод «Критичного читання» (Всі учні) Опрацьовуємо підтему «внутрішня політика гетьмана І. Мазепи» використавши підручник. Як підсумок, пропонуємо учням висловити свою думку з приводу найвизначнішої події та пояснити чому вони так думають.</p>	

	<p>й московські війська. За все це І. Мазепа отримувал щедри подарунки від царя. У 1700 р. І. Мазепа здобув найвищий орден — Андрія Первозванного, а також титул князя Священної Римської імперії. У соціально-економічній політиці гетьман зробив основну ставку на козацьку старшину й українську шляхту, прагнучи перетворити їх на привілейований соціальний стан. І. Мазепа сприяв зростанню великого старшинського та монастирського землеволодіння, упорядкуванню панщини для селян (два дні на тиждень). За роки свого гетьманування він видав понад тисячу універсалів про передачу старшині, монастирям і великим купцям у володіння сотні сіл із десятками тисяч селян.</p> <p>Сам гетьман мав близько 100 тис. селян в Україні та 20 тис. селян у Московії. Наслідком такої політики стало посилення всіх форм експлуатації селян, козаків і міщан, загострення соціальних суперечностей в українському суспільстві. Крім того, І. Мазепа здійснив перепис козацького стану, ускладнивши цим перехід до нього з інших суспільних станів.</p> <p>У 1698 р. козаків було поділено на спроможних виконувати воєнну службу (виборних) і неспроможних (підпомічників), які мали допомагати виборним у веденні господарства. Такий самий поділ згодом був запроваджений і на Слобожанщині.</p> <p>Одним із найважливіших напрямків загальної державної політики І. Мазепи була культурно-просвітницька діяльність.</p> <p>У розвиток української освіти, науки, архітектури, літератури, книгодрукування гетьман вкладав величезні кошти з державної військової скарбниці та власні кошти, справедливо вважаючи, що лише в такий спосіб Україна може зрівнятися з</p>	<p>- Запишіть термін «мазепинське бароко» та «колегіум» у зошит.</p> <p>2. «Історичні дебати» <i>(Поділити по групах)</i></p> <p>Одна група учнів на основі історичних джерел обґрунтовує тезу «Іван Мазепа – патріот своєї батьківщини», а інша група - тезу «Іван Мазепа – зрадник».</p>	<p>Мовл. Лог.</p>
--	---	---	-----------------------

		<p>європейськими державами.</p> <p>Так, під його безпосереднім наглядом і керівництвом було споруджено 12 храмів. За гетьманування І. Мазепи було відновлено багато старовинних храмів княжої доби.</p> <p>Багато нових споруд з'явилося в Києві. У 1690 р. було збудовано нове приміщення Києво-Могилянського колегіуму, у 1698 р. — Богоявленську церкву Братського монастиря, дзвіницю Софійського собору, до 1695 р. обнесено новим муром Києво-Печерську лавру. Інший напрямок культурницької діяльності Мазепи — друкарська справа. Видання мазепинської доби були одними з кращих українських книгодруків.</p> <p>До речі, сам гетьман мав чи не найкращу в Україні книгозбірню й обдаровував книжками із цієї бібліотеки монастирі, церкви, окремих осіб. Опікувався Мазепа Києво-Могилянською колегією, сприяючи її перетворенню в 1701 р. на академію.</p>		
8 хв.	<p>VI. Етап системат. знань.</p>		<p>Мозковий штурм</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Хто зображений на 10 гривнях? <i>(Романюк)</i> 2. Де і коли були підписані Коломацькі статті? <i>(Пророк)</i> 3. Якими були напрямки походів в 1687 і 1689 р.? <i>(Ватраль)</i> 4. В якому році Києво-Могилянський колегіум отримав статус академії? <i>(Перегінець)</i> 5. Що хто такі козаки-виборні та козаки-підпомічники? <i>(Атаманюк)</i> 6. Як називався архітектурний стиль, в якому зводились тогочасні храми? <i>(Галько)</i> 	<p>Лог. Інф. Прост. Хрон. Інф. Інф.</p>
1 хв.	<p>VII. Висновки.</p>	<p>У Лівобережній Гетьманщині та на Слобожанщині суспільство зберігало становий характер. Активно формувався панівний прошарок козацької старшини, шляхти й вищого духовенства. Швидко зростало</p>		

		<p>велике землеволоніння.</p> <p>Протягом другої половини XVII ст. відбувався швидкий розвиток сільського господарства, що був зумовлений зростанням попиту на сільськогосподарську продукцію, зростанням кількості населення й освоєнням нових земель.</p> <p>I. Мазепа докладав величезних зусиль для створення еліти козацької держави, усіляко опікувався культурою та освітою, що сприяло духовному розвитку України.</p>		
1 хв.	VIII. Д/з.		<ol style="list-style-type: none"> 1. Опрацювати § 27, 2. Скласти історичний портрет гетьмана Мазепи на основі історичних джерел. 	